

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIX. évfolyam.

Március – Április.

2. füzet.

A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században.

Irta: **Dr. Borbély István.**

(Folytatás.)

D) *A teremtés.*

Hogy megérthessük Dávidék fölfogásának Serveto hitrendszeréhez való viszonyát, szembeállítom kettőjük tanítását a teremtésről. Mindaz a különbség, ami a servetianizmust, később pedig az unitarizmust a trinitáriusoktól elválasztotta, a teremtésről való tanra vihető vissza. A lényeg az egész tanban Krisztus szerepe volt.

Pál apostol (Koloss. 1: 12—16 vers) azt tanította: »Hálákat adjunk az Istennek és az Atyának, ki méltókká tett minket a szentek örökségének részesülésére a világosságban; ki megmentett minket a sötétségnek hatalmasságából és azáltal vitt az ő szerelmes fiának országába, kiből vagyunk váltságunk, az ő vére által bűneinknek bocsánatja, ki a láthatatlan Istennek képe, minden teremtetett állatnak elsőszülötte, mert ő általa teremtettenek mindenek, melyek mennyben és a földön vannak láthatók és láthatatlanok.«⁵⁴ E mondásban két dolog fontos. Egyik ez: az ő vére által bűneinknek bocsánatja. A mondásnak

⁵⁴ E bibliai idézetet Dávid Ferenc fordításában közlöm (*A prédikációknak első része* 110 lap). Enyedi Györgynek latin idézetét Thorockai Máté így fordítja magyarra: „... aki a láthatatlan Istennek képe, minden teremtetett állatnak első szülötte, mert *őbenne* teremtettenek mindazok, amelyek mennyekben, mindazok, amelyek a földön vannak, mind láthatók, mind láthatatlanok stb.“. (Az ó- és újtest. magyarázatja, 1620. 564 lap.) Gelei Katona István a szóban levő locust így fordította: „Mert *benne*, *ő az az ő általa* (a Krisztus által) teremtettenek, stb.“ (Titkok titka, 994 lap.) Kálvin szerint: „per eum condita sunt“. Hogy e különféle formáknak nincs különböző jelentésük, azt alább meglátjuk.

ez a része valaki olyanra utal, akinek vére (s ezzel együtt teste is) volt, tehát a történeti Jézusra. A másik ez: őáltala teremtettenek mindenek, melyek mennyben és a földön vannak. Aki e kifejezésben gondolva van, semmiképpen sem lehet azonos azzal, akinek vére hullott. Az tehát a kérdés: hogyan kell helyesen értelmezni Pál apostol mondatát?

Gelei Katona István Krisztusnak a teremtéssel kapcsolatos lényéről így írt: »Tanúság mindezekből immár egy summában ez: hogy a Krisztus mielőtt a Máriától született volna, immár volt levő személy. Volt pedig nemcsak lévő személy, hanem ugyan isteni személy is, mert volt az Istennek formájában. Isten volt pedig nem avagy kegyelem szerint, Istentől reá adatott tisztire nézve, mint a királyok és a fejedelmek; avagy pedig az Istennek bosszúságára és mintegy erőszakkal, mint a Lucifer, hanem *természet szerint*. Mert nem prédája volt öneki az Istennek formája és az Istennel való egyenlőség tehát sajátja. Nem is kisebb Isten volt pedig az ő atyjánál, mert avval egyenlő volt. Annak okáért a *Krisztus a Mária előtt is természet szerint való igaz és mindenható Isten volt, egyenlő az atyával*, csakhogy az az Isten formájában lévő és az atyával egyenlő Isten maga kényc szerint magát minden ő dicsőséges Istenségéről megüresítette: Istentől emberré, Urból szolgává lőtt és minden ő tulajdonságiból igaz valóságos embernek lenni találatott.«⁵⁵ Más szavakkal: az Isten a világteremtése előtt atyai formát vett fel s létrehozá a fiút, kit aztán megáldott minden tehetséggel, amivel ő, az atyává lett Isten rendelkezett. Az atya így megüresítettett, minthogy minden lényege a fiuba foglaltatott. Eként lett a fiu egy lényegű az atyával és illetőleg Istennel. A lényegnek jellemző sajátossága, hogy a legkisebb alkotó része is az egésznek karakterével bír. Ha már most Isten lényeg szerint atya lett, tehát az isteni lényegét az atya formájába foglalta s mint atya, saját atyai lényegét a fiuba helyezte át, akkor az atyai forma megüresítettett, helyesebben: lényeg nélkül való lett. A lényeg az Istenben és a fiuban oszlott meg egyenlő teljesség.

⁵⁵ *Gelei Katona* István: Válság titka. I. köt. (1645) 124 lap. Azért idézem Geleit s nem pl. Meliust, mert a kálvini theológiának e fontos problémáját nála szabatosabban fogalmazottnak találtam. A lényegre nézve ez a század-változtatás amúgy sem jelent semmit.

szerint. Istennek atyává s az atyának fiuvá alakulása réges-régen, a legrégebbnek gondolt idő előtt történt. A világ teremtésekor a fiu már régtől fogván létezett. »A fiu — folytatja tovább Gelei Katona — aminthogy második a lélelben, úgy második a teremtésnek munkájában is, mert ő mindeneket teremtett az atyától, noha mindazonáltal maga saját erejével, a szent lélek által.«⁵⁶

»Az Istennek pedig teremtése nem mind egynemű, mert némely minden külső eszközök és eleve készítettet materia nélkül való, mint amaz első formátlan és rendetlen vízzel elegyesleg lévő hig sár avagy chaos vala, amely mezőn csak semmiből teremtették, mint a világosság is. Némely pedig eszközötlén ugyan, de azért nem materiátlan, hanem valamiből való, mint a barmok, vadak, halak, madarak, férgek, fák, füvek, csemeték, etc., amelyek nem semmiből immár, hanem az eléve teremtetett földből és vízből löttenek. Ilyen teremtetett állatja az Istennek az ember is, akinek formáltatásában nem volt ugyan öneki senki a teremtetett állatok közül segédje avagy együtt munkálkodó társa; de volt mindazonáltal materiája, a melyből azt alkotta, a föld tudniillik, amelytől a nevet is neki adta. Mert az *Ádám* a zsidóknál veres földet avagy nyirkos anyagot jegyez.«⁵⁷

Az így teremtett ember kezdetben igaz, szent, böles, halhatatlan volt mind lelkére s mind testére nézve s ha bűnt nem cselekedett volna, élete végén minden fájdalom nélkül elváltozott volna és az égben változhatatlan boldogságra elevenen felvitetett volna.⁵⁸ Hanem vesztére hajlott az ördögnek csábítására, bűnbe esett s elveszté teremtője Istenének kegyét. Látván ezt Krisztus, megsajnálta az ő gyermekeit s »Isten formáját levetkezvén és az ő szent atyjával való egyenlőségétől magát megüresítvén, szolgálai formát öltözött fel és akármely közönséges nyomorult emberhez is hasonlóvá lött. A mi üdvösségünkért magát a földig, sőt a gyalázatos halálig megalázta.«⁵⁹ Hogy vajjon mi indította őt ily nagy kegyelemre s vajjon is-

⁵⁶ *Gelei Katona* István: Titkok titka, 49 l.

⁵⁷ *Gelei Katona* István: Titkok titka, 11—12 l.

⁵⁸ *Gelei Katona* István: Váltság titka, 14 l.

⁵⁹ *Gelei Katona*: Váltság titka. I. 128—129 l.

teni lényé miként fogantatott meg Máriában, — oly titkok, amelyeket emberi elme soha meg nem fejlehet.⁶⁰

Serveto kosmogoniájára nézve Genesis 1:3 a kiindulási alap: »Isten mondá: legyen világosság! — és lőn világosság.« E világosság vagy fény a legfőbb principium. Serveto (Ján. 1., Koloss. 1. és Hebr. 1. alapján) azt állította, hogy az ige (verbum) — melyben minden valóság bennfoglaltatik s amelyet ő, mint alább látni fogjuk, elsődleges Krisztusnak nevezett el — fény. Ha már most folytatta tovább — bármi is csak e fény útján létesül s ez a világosság az, ami a dolgoknak lételt ad (quod dat esse rei), úgy e fény vagy világosság a dolgokat megalakító erő (est forma rei). Az isteni fényből, mely lelkünkbe sugárzik, lesznek a lelki alakok (jellemek); a napnak a világosságából a testi alakok. E kétféle fénynek forrása az ige (prius erat verbum, quam mundus). Az ígét másként isteni észnek (ratio divina) is nevezi. Ez az isteni ész volt a legelső, úgy nevezett ősfogalom. Ebből lett később a logos (quae fuit postea logos); végül a formát nyert természet (postea caro). Ész szerint volt olyan idő, amelyben csupán a ratio divina létezett, de még semmi nem volt megteremtve. Ebben a teremtés előtti időben (ante creationem) a később teremtett dolgok a teremtés sorrendjében (eodem ordine) voltak elrendezve. E sorrendben az első *dolognak* a neve: Krisztus (primus omnium Christus). Midőn Isten elhatározta, hogy egy testtel bíró és látható *fiat* (corporalem sibi et visibilem filium) terem, tulajdonképpen saját magát tette láthatóvá (seipsum visibilem praebet). Ennek a *fiunak* örökségül (haereditatem filio creat) a testi világot teremté (corporatem hunc mundum).

⁶⁰ *Gelei Katona*: Válság titka. I. 6 lap. Mint igen jellemző nyilatkozatot, idézem az alábbi sorokat (i. m., u. o.): „Noha aminthogy az Isten fiának megtestesülése avagy a testben való megjelenése oly nagy titok, hogy azt sem angyali, sem emberi bölcsesség az ő valósága mivolta szerint meg nem foghatja: úgy az okok is, amelyekre képest kellett a Krisztusnak megtestesülni, egyedül csak az Isten bölcsességének titkos szekrényébe és tárházába tétettnék be. És azok felől kegyesebb és üdvösségeesebb dolog akármely tudósnak láttató és tartató embernek is tudatlanságát megvallani, mint magavetés képen és elméje hányásával azt kellett volna mélyebben cirkálni, vizsgálni“.

Eszerint még a teremtés előtt elhatározta Isten, hogy e jelenség világot (*imaginem Christi, in qua totus mundus continebatur*) örökségül adja Krisztusnak, aki a világ teremtője (*factor mundi*) és lényegében (*substantialiter*) Isten. A történelmi sorrend szerint tehát Krisztus az ember létesült először s csak azután és csak az ő kedvéért a világ (*mundus sit propter hominem factus*). Ezért nevezhetjük mi Krisztust Istennek, a világ urának és mindenhatónak (*nos Christum dicimus esse magnum Deum, mundi dominum et omnipotentem*).

Serveto tehát azt hitte, hogy a teremtéskor az isteni őserő legelsőbbben is az anyagot projiciálta önmagából. Az anyagnak ezt az ősi formáját Krisztusnak nevezte s azt állította róla, hogy ez az anyag a bënne levő erő által annyi apró teremtményre osztatott, amennyi valósággal létezett, létezik és létezni fog. Minden ilyen teremtmény Krisztus által, vagyis az ősananyagból nyerte létezését. Ennélfogva minden, ami van, Krisztus által Istentől van. Igen természetes tehát, hogy nekünk, öntudatos embereknek, nem a másodlagos ősananyagot, Krisztust, hanem mindennek a ősökát, Istent kell imádnunk. Ezzel az első teremtéssel kapcsolatban Krisztusnak bárminő érdeméről is szó sem lehet. Hanem igen is a második teremtéskor. És itt kerül Serveto rendszerébe a történelmi Jézus.

Az az emberpár, mely a teremtés által elfoglalta a helyét a paradicsomban, kezdetben a teljes üdvességben részesült. Hanem szabad akaráta kárhozalba sodorta; Ádám és Éva bünbeestek s bünösségük miatt megfosztattak az üdvől. Hosszú idő telt el, mignem a késői nemzedékek fokozódó gyarlósága könyörületességre hajlítá az isteni szellemet s elküldé az ősananyagot, hogy formálja újra az emberiséget. Ez a második teremtés. Ámde ezt többé nem lehetett olyan módon végrehajtani, mint az elsőt, mivel már minden létezett. A második teremtés tehát csak részleges volt s nem a testre irányult, hanem a lélekre. Még pedig olyképen, hogy az isteni szellem válaszlott magának egy nőt, akít minden emberi cselekedet nélkül pusztán a szent lélek ereje által anyjává tett Jézusnak. Mint-hogy asszony szülte őt, Jézus valóságos ember volt;

ámde nem emberi cselekedet által, hanem a szent lélek által fogantatott, ennél fogva ő azzal a tiszta lélekkel született, amivel a legelső ember, Ádám. Nagyon érdekes megfigyelnünk azt az aprólékoskodó következetességet, a mivel Jézusnak a szereplése az általános rendszerbe be van iktatva. Ha ez a Jézus rosszat cselekednék (rossz pedig mindaz, ami az isteni erővel ellenkezik), úgy bűnbesevén, elveszítené üdvösségét s a második teremtés nem sikerülne. Ezért van az, hogy Jézus minden dolgában atyja parancsolatjára, vagyis a benne és általa működő isteni erőre hivatkozik. Már most Jézus bizonyos életében öntudatára ébred küldetésének, ezért magára vállalja az emberiség összes bűnét s a reá rótt büntetéseket. Tehette, mert éppen e célból küldte őt Isten e földre. A többi ismeretes. Jézus élt, szenvedett és meghalt. A kiszenvedéssel Jézus szerepe elvégződött, a történelmi ember befejezte munkáját, az anyag elvegyült a föld porával, melyből keletkezett; a benne működő erő pedig visszazállott az őserőbe. Jézus után és Jézus óta újra üdvözülhet az emberiség. Ezért a nagy jótéteményért hálásak kell, hogy legyünk, még pedig előbb Istennek, azután a történelmi ember Jézusnak.

Ha már most kivesszük e magyarázatnak főbb állításait s összehasonlítjuk azokat Kálvin tételeivel, a következő különbség tűnik ki: Kálvin a teremtésnek s az üdvözítésnek munkáját egyszerre Istennek és Krisztusnak tulajdonítja, Serveto csupán Istennek. Illetőleg: Kálvin rendszerének alapja a Krisztus, Serveto rendszerének alapja Isten. Kálvinnál a trinitásnak egyik személye a fontosabb, még pedig a Krisztus, aki a három egyenlő között nem az első. Serveto szintén elismeri a trinitást, de olyképpen, hogy a három egyenlő között Istennek juttatja az elsőséget. Ez az alapkülönbözés volt a további különbségek oka.

1567—1571 között Dávid Ferencék Serveto teológiáját fogadták el. Munkáik különböző tézisei mind erre utalnak. Maguk ugyan óvatosan kerültek a Servetora való uta-

lást. Ismételten tiltakoztak Meliuséknak azon vádja⁶¹ ellen, hogy ők a spanyol tudós követői volnának. Tiltakozásuknak az volt az oka, hogy nem akarták az eretnekség vádját — amely miatt Serveto megégettetett — magukra venni. De a tényen magán e tiltakozásuk mit sem változtat. Ime néhány kardinális állítás, amely a Servetoval való kapcsolatot igazolja:

»Nem kell a keresztyénnek csúfolkodni, noha az írás szól az atyáról, fiuról és szent lélekről, de soha e háromból egyet nem csinál, sem az egyből hármat, hanem mindenkor választással szól a cselekedetek rendjében. Mi módon? Az atyát az istenségnek kútfejének mondja lenni. Nem mutat az atya kívül más istenséget, melybe az atya, fiu és szent lélek volna, hanem az atya Istent veti kútfőül. Minékünk pedig, úgy mond 1. Korint. 8., egy Istenünk vagy, *Deus Pater ex quo omnia et unus dominus Jesus Christus, per quem omnia*. Látod-e, minemű választást teszen. Krisztus urunk is pedig így szól: ego non sum solus, sed Pater mecum est. Joan. 8. Választást teszen az írás az atyaisten között és az ő áldott szent fia között, nem zurja össze.⁶²

E mondásban Kálvin ellenes és servetoi a cursiv betűkkel szedett latin idézetnek megmagyarázása.⁶³ Megjegyzem azonban, hogy a magyar unitárizmus Dávid Ferenc halála után elvetette ezt a servetoi magyarázatot. Enyedi György már egészen másként magyarázta.⁶⁴

⁶¹ Meliusék 1567-ben ismételten utaltak Dávidéknak Serveto-féle tanítására. Lásd: Kiss Á.: A XVI. században tartott ref. zsinatok, stb. 460 s. köv. lapokat.

⁶² Dávid F.: A prédikációknak első része. 109—110 lap.

⁶³ Kálvin a jelzett locust így magyarázza (*Inst. Chr.* lib. II. cap. XIV. 3): „Ne alio respectu peculiariter in Christi personam competit Domini nomen, nisi quatenus medium gradum statuit inter Deum et nos. Quo pertinet illud Pauli, Unus deus ex quo omnia, et unus dominus, per quem omnia: nempe cui temporale imperium a patre mandatum est, donec facia ad faciem conspicua sit divina eius maiestas: cui ades nihil decedet, imperium Patri reddendo, ut longe clarior emineat. Nam et tunc desinet caput Christi esse Deus, quia Christi ipsius deitas ex se ipsa fulgebit, quum adhuc velo quodam sit obtecta“.

⁶⁴ Enyedi magyarázata a következő: „Más értelemmel mondatik az Atya oly Istennek, aki által mindenek és más értelemmel a Krisztus urunk, aki által vannak mindenek. Mert amavval³ azt jelenti az írás, hogy az Isten nem szükölködik semmi eszköz nélkül a munkálkodásban, az eszközök is

Láttuk, hogy Serveto mégis Istennek nevezte Krisztust (Christus est deus). Ezt ávette Dávid is, mint az alábbi idézet mutatja:

»Akinék te fia vagy, atyád az te neked. Annak' természetét viseled, aki tulajdon atyád leneked. Mint lehetsz idegen attól, hiszen nem csak' nevét viseled annak. Az semmiképpen nem lehet, mert ha a Krisztus az atyaistennek fia (mint itt — Joan. 20. — ő maga mondja), bizony Istennek' és örök életnek kell vallanod, ha átkozott nem akarsz lenni. *Sőt azt mondom, hogy valaki a Krisztust igaz Istennek nem vallja lenni, átkozott legyen.* Itt is nem az a kérdés, ha a Krisztus Isten avagy nem, hanem azt kérjük, mi módon Isten? Ebben forog az üdvösségnék sarka és ez igazságot nem egyebűnnét kell vened, hanem a prófétákból, Krisztus urunktól és az apostolokról.«⁶⁵

Krisztus — mondja továbbá Serveto — nem csupán Istentől való Isten (Deus de Deo), hanem maga is olyan Isten, akitől más Istenek (de quo Deus alius procedat) létesültek (Christus est Deus, a quo dii alii procedunt et generantur). Ezek a más Istének mi vagyunk, emberek. Servetonak e tanítása Ján. 1., 12., 13. alapszik. Dávid ezt is átvette s a következő érdekes formában magyarázta:

»Ha a Krisztusról szólasz, ki fogantatott szent lélektől és született szűz Máriától, kinek teljességéből példát vehetnél a kűtfőről, melyből noha a víz kifoly, azon víz vagyon a folyamban is, mely a kűtfőben: — azonképpen, hogy Krisztusban az istenség vagyon, mely az atyában, nem más Isten.«⁶⁶ »Az a sors, akit neked osztanak, hogy ugyan tied, te örökséged, te reád néz, te birtokodban vagyon, oszlásban jutott neked, mert akié az örökség, osztozótlárs vagy avval. Az atya Istennek örököse a Krisztus, te pedig vér szerint való atyafia vagy, úgy gondolkodjál felőle atyámfia, keresztyén. Nagy volna a te méltóságod. Szinte olyan igen megadják a részt minékünk, mint az atya

azon Istentől vannak. Emebben a mondásban pedig jelenti, hogy a Jézus Medium, közbenjáró, ki által az Isten cseleksedik és véghez viszen mindencet, amelyek az idvességre valók“ (i. m. 474 lap.) Krisztus e magyarázat szerint immár csak Megváltó.

⁶⁵ Dávid F.: A prédikációknak első része, 23 lap.

⁶⁶ Dávid F.: A prédikációknak első része 24 lap.

Isten megadta Krisztusnak, mert egy test és vér velünk.«⁶⁷

Mindent összefoglalva: az első teremtéssel kapcsolatban Dávid Ferencék servetoi tanokat hirdettek.

E) *Krisztus.*

Láttuk, hogy Dávid Ferencék nem ugyanegy tant hirdettek a teremtésről Meliusékkal. Láttuk a fontosabb különbségeket is. Volt azonban egy tétel, amelyet mindketten elfogadtak: Krisztus istensége. Azt, hogy az első teremtéskor Krisztus létezett s hogy isteni lény volt, egyik fél sem tagadta. A különbség nagy általánosságban arra szorítkozott, hogy a kálvinisták a teremtésben való aktivitást, Serveto követői pedig a többé-kevésbé passzivitást tanították.

A lényegbe vágó s kiegyenlíthetetlen különbség a második teremtéshez kapcsolódik. Arra a kérdésre: vajjon mit csinált Krisztus a világ megteremtésétől kezdve egészen a Máriától való születésig? — a kálvinizmus nem tudott választ adni. Gelei Katona, ki a magyar kálvinizmusnak legrendszeresebb írója és teológusa volt, e kérdésre így felelt: »Vaj ki sok titkok vagynak még csak a természetben is, amelyeket mi a mi kurta elménkkel el nem érünk, de azért ugyan elhisszük. Csak a magunk lelkének állapotját, mivoltát, munkáit s tulajdonságait is soha mi voltaképpen nem tudjuk, nemhogy az Istennek állapotját, személyét és belső munkáit tudhatnók.«⁶⁸ E felfogás lehetett alapja a hitnek, amely megnyugszik az ismeretlenben; de nem lehetett thesis a kutató ész theológiájának. S ha a Servetoi felfogás nem is tudott erre a kérdésre pozitív választ adni, azzal dokumentálta ellenkező gondolatát, hogy beiktatta theologiai rendszerébe a történeti Jézust.

Ez a történeti Jézus »minékünk született. Melynek igaz értelmét nem a mi természetünknek erejéből foghatjuk meg, hanem a hitnek ő ajándokával. Nem elég azért himni, hogy a Messiás született, hanem szükség himni, hogy teneked született, azaz igaz szívnek

⁶⁷ *Dávid F.*: A prédikációknak első része. 111. lap.

⁶⁸ *Gelei Katona*: Titkok titka, 913 lap.

bizodalmával vegyed, hogy az ő halálának és feltámadásának általa az atya Istent teneked megengesztelte és mindenképen önálla kedvessé lett.«⁶⁹

Érthetőbben magyarázza Jézust Dávid Ferenc a következőképpen:

»Miképen azért az Isten az ótestamentomban ömágának nevet nem vett a Krisztusról, hogy mondotta volna magát Krisztus atyjának lenni, hanem csak jövendőben és jövendőképen: azonképen a Krisztus, az Isten Fia akkoron valóban nem volt (mert még nem született vala). Az Isten sem ajánlotta valahol akkoron minékünk őtet jelenképen, sem parancsolt sohull minékünk, hogy őtet, az ő fiát, szeressük, avagy hogy őbenne higyjünk, őtet hallgassuk, tiszteljük etc. Hanem azután az újtestamentomban, midőn immár szűz Máriától a Názáretbeli Jézus született volna, és abban minden isteni ígérek megtökéllettek volna, akkoron megjelenté magát az egy ömágától való felgyalog által. Annak utána a keresztelés mellett így kiált menyekből, mondván: Ez az én szerelmes fiam, etc. És úgy kívánja, hogy ezt az ő fiát, a názáretit Jézust meghallgassuk, őneki higyjünk, őtet tiszteljünk etc.«⁷⁰

E nyilatkozatok szerint Dávid Ferencnek Christológiája kettős természetű volt. Egyfelől az elsődleges Krisztust ismerte el, másfelől a történeli Jézust. Nézzük e rendszert közelebbről.

Prédikációiban olvastuk e mondatot: »A kigyó az első embert elveszté, mondván, egyék a tiltott fa gyümölcséből s hasonlatos lesz Istenhez; s testi halált szerze neki s maradékinak.« Amikor e mondatot írta — 1569-ben —, Dávid még nem volt sociniánus. Ő azt hitte, hogy a halhatatlanná teremtett ember a bűnbeesés által tesileg halandóvá lett. A sociniánizmusnak hivatalos könyve, a rakóvi káté szerint már az első ember is halandóul teremtett. Ez ellentét különben lényegtelen, mert következményeiben úgylis egyezett. Dávid is, mint majd később Socinus Fautus is, azt hitte, hogy a lélek halhatatlan. A bűnbeesés miatt Isten megharagudott az emberre s eképpen »két

⁶⁹ *Dávid Ferenc*: A prédikációknak első része. 72 lap.

⁷⁰ *Dávid Ferenc*: Az egy ömágától való Istenről (1571). Aiiij lap.

ellenséges párt« keletkezett. Pál apostol, ki e dolgokról szól, »a két pártot, melyek ellenségesek egymással, két-felé állatja: az egy Istent egyfelől, az emberi nemzetet másfelől, (azok) közibe állatja immár a közbenjárót, a Jézus Krisztust.«⁷¹ Istenhez — Pál apostol tanítása szerint — »mi semmiképen sem férhetünk, hanem csak ő általa.«⁷² »Krisztus urunk arra tanít, hogy az ő nevében könyörögjünk az atyának; ígéretet is ad, hogy valamit az ő nevében kérendünk, azt megadja az ő atyja mi nekünk.«⁷³

Mivel tartozunk Krisztusnak e közbenjárásért? »A Krisztust vallom imádnak lenni« — írja Dávid Ferenc 1571-ben.⁷⁴ A kálvinisták is imádták Krisztust, azonban más okból. Mert »noha a közbenjárói tisztre nézve az Atya Istennek szolgájának mondatik, de azért egyenlő Isten övéle állatjára nézve.«⁷⁵ Dávid sem vonta kétségbe Krisztus Istenségét. »Krisztus azért Isten, hogy az Atya őtet adta minékünk, hogy ő általa üdvözlünk és az örök életet vegyük.«⁷⁶ »A Krisztusnak Istensége pedig az ő megszentelésében, elbocsátásában, az Atyának benne való cselekedetében és az Atyának Istenségének teljes voltában és annak erejében és hatalmában mutattatik meg.«⁷⁷ Mégis nagy különbség van a kálvinisták s Dávid nézete között Krisztus Istenségéről. Ezt a különbséget maga Dávid Ferenc eképp foglalta össze: »Nem Isten lett emberré, hanem az ember Jézus Krisztus helyeztetett, szenteltetett és rendeltetett Istenné és Istennek formája, képe és ábrázolja, hogy mi, emberek, ő általa az Istennek ábrázolja, képe és formája lehetünk, melyet mi az első természetben elvesztettünk vala.«⁷⁸ S hogy e nyilatkozat annál erősebb legyen, hozzáteszi: »Pál apostol (Róm. 14.

⁷¹ *Dávid Ferenc*: Az egy ömagától való. Diij lap.

⁷² *Dávid Ferenc*: Az egy atya Istennek. Maij² lap.

⁷³ *Dávid Ferenc*: Az egy atya Istennek. AAaij lap.

⁷⁴ *Dávid Ferenc*: Az egy atya Istennek. BBbiiij² (114-ik) lap.

⁷⁵ *Gelei Katona*: Titkok titka. 720 lap.

⁷⁶ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. 33 lap.

⁷⁷ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. Pp lap.

⁷⁸ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. Rr² lap.

és Filipp. 2.) bizonyítja, hogy az Atya Isten az ő Krisztusának adta azt a tisztséget, hogy őtet imádják és imádván és tisztelvén a Krisztust, imádjuk és tiszteljük az Atya Istent, ki azt kívánja mitőlünk, hogy az ő fiát belesüljük és imádjuk.⁷⁹

Kálvinista felfogás szerint tehát »a Krisztus öröktől fogva azon Isten legyen, ki az Atya, azon egy isteni természetért; más legyen pedig a különböző tulajdonságért avagy személyért. En pedig (t. i. Dávid Ferenc) azt valom, hogy öröktől fogva Isten nem volt, hanem amikor fogantatott, született és az ő atyjának erejének általa esodákat tett és tanított, mondatott és megbizonyítatott Istennek lenni.«⁸⁰ Mindkét felfogással ellenkezett Stancaróé, ki azt tanította: »esztelenség, hogy Isten Istennél közbenjáró legyen. Ha Krisztus isteni természete szerinti közbenjáró, kérdés, kinél jár közben? S ha ez mégis igaz, akkor az Atyánál az Istenségben kisebb.« Szerinte »Krisztus az emberi nemnek megváltója és közbenjárója ugyan, de nem mindkét, t. i. isteni és emberi, hanem csak emberi természet szerint. S ezt Pál apostolnak ezen szavai bizonyítják: egy a közbenjáró Isten és emberek között, az ember Jézus Krisztus.«

Dávid Ferencnek e christológiája a maga teljességében — mint már említettem — nem egyezik a későbbi sociniánus néven ismeretessé lett hitrendszerrel. Bár sok elem közös bennük, lényeges különbséget is találunk s ez a következő: Dávid szerint Krisztusnak egy személyben két természete van: emberi és isteni. Socinus Faustusék ezt tagadták; szerintük Krisztusnak csak egy lé-

⁷⁹ Dávid F.: Az egy atya Istennek. BBb.³ lap. „Ezt rendeli Joh. 5:14. Hebr. 1.“ I. m. BBbji³ lap. *A prédikációknak első része* 129 lapján a következőket írta Dávid F.: „Ime érted, micsoda Krisztusod vagyon. Vedd eszedbe a káromlók beszédét; nem akarnak írást magyarázni, hanem csak azt kiáltják reánk, hogy tagadjuk a Krisztus istenségét... De Isten a te Krisztusod, mert a szentelő lélek lakozik benne. Elálatják a szegénységet, hogy tagadjuk az istenséget Krisztusban. Ha megakarod Istenedet ismerni, tekints Krisztusra, kiben minden gazdagságát megtalálhatod, mert a láthatatlan Istennek látható tüköre.“

⁸⁰ Dávid F.: Az egy atya Istennek. Yy lap.

nyege van s ez emberi, az istenség csak minősége.⁸¹ E két nézetnek érintkező, egyszersmind közös kiindulópontja: Jézus fogantatása.

A kálvini teológia szerint Krisztus »egy az Atyával nemesak akarattal és egyező értelemmel, hanem hatalommal, erővel, sőt állattal és természetével is.«⁸² Ennél fogva »istensége szerint nem teremtett, öröktől fogva volt kezdet nélkül; testére nézve teremtmény, mert a Krisztus teste a Szentlélektől alkottatott a szűz méhében.«⁸³ Dávid is azt tanítja, hogy Krisztus «az istennek lelke által fogantatott.⁸⁴ Ugyanilyen értelemben nyilatkozott a rakóvi káté is. A «szeplőtlen fogantatásról» való vélemények tehát meggyeznek.

Am a szeplőtlen fogantatásról való tan Krisztus istenségének dogmája mellett nem állhat meg. Először azért, mert Krisztus Istennek erejétől fogantatott, így Krisztus időbeli lény, mert van kezdete (hiszen «fogantatott») és léte alárendelt (mert a szentlélektől fogantatott): Isten tehát semmiképen nem lehet. Másodszor azért, mert a szeplőtlen fogantatás által az «egyállatú Isten» «három személyre oszlott». Azonban a tökéletes Isten az ő mindenható ereje nélkül nem lehet el, az ő «lelke» istenségének lényeges tulajdona, következésképpen a szentlélek nem külön Isten.⁸⁵ Eképen a háromság kettősségre apad. Maga Dávid Ferenc tényleg észrevette ez ellenmondásokat, mert ezt írja: «Sokkal inkább pedig elálmélkodom az ellenkező félnek méltatlan vádlásán, hogy két egyenetlen Istent tanítok; holott ez óráiglan mind azzal kárhozlatnak, hogy csak az egy atya Istent vallom és hogy tagadom mind a Krisztust, mind pedig a szent lelkét Istennek lenni. Hát semmiképen két Istent nem vallhatok, mert az egy nem kettő; ha pedig kettőt vallok, egyet nem vallhatok, mert a

⁸¹ *Socinus Faustus*: Bibliotheca Fratrum Polonorum. I. köt. 654 l.

⁸² *Gelei Katona*: Titkok titka. 849, 851 lapok.

⁸³ *Melius*: A debreceni hitvallás. *Kiss Áron*: A XVI. századi ref. zsinatok. 86 l.

⁸⁴ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. Ppiij lap.

⁸⁵ Megtartva *Melius* és *Dávid* kedves hasonlatát: a napnak *állatja* és világosságot sugárzó *ereje* összesen nem két nap, hanem csak egy. *Dávid*: Az egy atya Istennek 34 lap és Qq lap.

kettő nem egy.»⁸⁶ Ha ismerjük e nyilatkozatát s azt összehasonlítjuk a Krisztus istenségét bizonyító főntebb ismertetett érveivel, okvellenül észre kell vennünk azt, hogy Dávid Ferencnek 1565–1571 között a hitrendszere nem volt végleg kialakulva. Sok s lényeges tételnél ingadozik. Ingadozását egyéb tételei is bizonyítják. Ime: «Az atya Isten dicsőségének gazdasága a Krisztusnak igaz istensége,»⁸⁷ — amit így kell érteni, hogy Krisztus «nem az atya Istennek állatjából, hanem az ő lelkének ereje által Dávid magyából született»⁸⁸ s «Istennek lelkével megke-
néséért mondatik Istennek.»⁸⁹ Azonban ez okoskodását

⁸⁶ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. (:)iij lap.

⁸⁷ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. (:)iiij² lap.

⁸⁸ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. Ppiij² lap.

⁸⁹ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. Ppiij lap. E mondással kapcsolatban idézem *Dávid Ferencnek Az egy atya Istenről* c. könyve BBbiiij²—CCc lapokat, hol félre nem érthető módon magyarázza meg Krisztusnak istenségét: „A jámbor Károli Péter igen csodálkozik rajtam — írja Dávid —, hogy a Krisztust nem valom az első világnak teremtőjének lenni, mindazonáltal valom imádandónak lenni. És kívánja, hogy az Istennek igéjéből megbizonyítsam, hogy az első világnak teremtője ne legyen, mindazonáltal imádandó Isten legyen. (*Felelet.*) Semmi könnyebb, mint azt bizonyítani. Filipp 2. A Krisztus Istent, ki önmagát megalázta és szolgálai ábrázatot felvévén, magaviselésében és hasonlatosságában találtatott, mint egy ember és engedelmes lett mind a keresztfának haláláiglan. Ezért ezt az Isten felmagasztalta és oly névvel ajándékozta meg, mely minden nevek felette vagon, hogy mindenektől imádtassék és minden nyelv ő felőle vallást tegyen. Vallja nyilván Károli Péter, hogy az Atya Isten legyen, menynek földnek teremtője, ki a Krisztust (ki azért Isten, hogy Istennek formájában vagon) felmagasztalta és nevet adott ő nekie és akarja, hogy őtet imádják és ő (nem amaz egy őmagától való láthatatlan, szenvedhetlen Pápának fia, ki senkitől semmit sem vött) Isten legyen. Nyilván meg kell Károli Péternek engedeni, hogy a Krisztus Isten, ki amaz Istennek formájában volt és szolgálai ábrázatot vött fel, megalázta önnemagát, megholt, felmagasztaltatott és nevet vött, hogy minden térd őnekie meghajoljon; hogy ez más legyen attól, aki őnekie ezeket adta és hogy Isten legyen ez. Pál apostól ezokáért nyilván tanítja, hogy az Atya Isten imádtatik és tiszteltetik úgy, mint őmagától való Isten; a fiú pedig úgy, mint kinek az atya mindezeket adta.

Tudom, hogy Károli Péter nem tagadja, hogy más legyen az atya attól, aki az atya első szülötte. És más legyen, aki behoztatott, attól, aki őtet behozta a földnek kerekségére. Aki behoztatott avagy született: velünk való Isten; nem menynek földnek teremtője, hanem annak az ő fia. Imádtatik pedig az Atya Isten, menynek földnek teremtője, melyet Károli Péter

saját maga rontja le, írván: «Éképen a hívek is, kik részesülnek az Isteni természettel és kik születnek az Istentől avagy az Istennek lelkét veszik, egy Isten volnának az atya Istennel.»⁹⁰ A szent lélekről meg épen azt vallja: arról, hogy a szentlelket «egyenlőképen kellene imádnunk az atyával és a fiúval, sem parancsolatunk, sem pedig példánk nincsen az Istennek könyvében.»⁹¹ Miért Isten hát a Krisztus, ha a szentlélek ereje nem teszi azzá? «Az ő atyjának benne való lakásáért.»⁹² Később ugyancsak ő maga írja: «A hívekben lakik az Isten.»⁹³ Sőt azt is kimondja, hogy mindnyájan «Istennek fiai vagyunk a hitnek általa.»⁹⁴

minden ő pápás kalandosságával vallnak.. Imádtatik pedig az Istennek első szülötte, a velünk való Isten is. Melyből nyilván vagyon, hogy egyik imádtatik, ki teremtő Isten; másik pedig, ki nem menynék földnek teremtője.«

Dávid Ferencnek e nyilatkozata minden kétséget kizárólag igazolja, hogy ő 1571-ben, tehát abban az évben, amelyben az unitárius vallás és egyház törvényesített, Krisztust Istennek és imádandónak vallotta. „Hogy azokéért a szent írásnak igazsága megmaradhasson, -- írja -- vallom, hogy imádnunk kell az egy teremtő Istent, az Atyát, miképen őbenne hinnünk is kell. De tagadom, hogy azért az ember Jézus Krisztusban ne kelljen hinnünk és őtet imádnunk.“ (i. m. ugyanott.)

⁹⁰ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. (:)iii lap.

⁹¹ *Dávid F.*: Az egy atya-Istennek. AAaij lap.

⁹² *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. Ppiij lap.

⁹³ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. 90 lap.

⁹⁴ *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. Xxiiij lap. Fontosnak tartom megjegyezni már itt azt — a részletes kifejtést későbbre tartva fenn —, hogy a XVI. századi unitárius mozgalmaknak legérdekesebb alakja, az unitárius theológiának Dávid Ferenc mellett legképzettebb tudósa Basilius István volt. Ha Dávidot Lutherhez hasonlítjuk, úgy Basilius méltán tekinthető Melanchtonnak.

Ez a Basilius István 1568-ban, tehát 3 évvel azelőtt, hogy Dávid még mindig Krisztus Istenségét hirdeti, illetőleg az unitárius vallás törvényesítése előtt már oly szabadelvűen nyilatkozik, hogy Dávidot jóval megelőzi. Ime, miként foglalja össze Jézus Krisztusról az igaz tudományt 1568-ban: „Az apostoli credonak rövid magyarázatja“ c. könyve Mij lapján: „Tehát mindennyi sok mondásokból vedd eszedbe, hogy valaki az egy megfeszült Jézus Krisztus kívül más Krisztust hirdet, az az ebben lakozott, a ki nem szenvedett, mert szenvedhetetlen. sőt ugyan láthatatlan is: — az ilyen ember az üdvösségnek más fundamentumát veti, melyet Isten nem vetett volt, és más evangéliumot hirdet, mely különböz az apostolokétól és más lelket ad, nem azt, melyet a Krisztus ajándékozott nekünk. Effélék pedig azok, kik a

F) *A megváltás.*

Ha végig tekintünk Dávid Ferencnek Krisztusról való tanításán, azt látjuk, hogy Krisztus élettörténetéből rá-nézve a kezdet volt a fontosabb. Köteteken keresztül magyarázta Istenségét, fogantatását, születését, mindenkifőlött pedig azt, hogy nem volt egyenlő az Atyával. Az ő christológiájának vezérgondolata épen az, hogy Krisztus nem lagja «a rétes háromságnak», minthogy *háromság-egység* ninesen. Azonban a bizonyításban majdnem mind csak olyan argumentumokat idéz, amelyek Krisztus eredetéről tájékoztatnak. S moha azt vallja, hogy az ő hite mindenben Krisztus tanításain fundáltatott, valamint, hogy csak az üdvezül, aki e keresztény tanításokat igazaknak hiszi: — mégsem tér rá annak megmagyarázására, vajjon valójában miért is füződik a megváltott emberiség üdvesége épen Krisztushoz s ha már hozzá van kapcsolva, vajjon mi módon történt ez a megváltás? Az üdvezülés fogalma — ugylátszik — nem igen foglalkoztatta Dávid Ferencet. Végig vizsgáltam összes könyveit, de a következő magyarázatnál részletesebbre sehoh nem akadtam: «Isten azért adta minékünk Krisztust, hogy ő általa üdvezüljünk és az örök életet vegyük.»⁹⁵ E mondat a bibliából való s ebben a formájában is érthető. Azonban a socinianizmus rengeteg sok kérdést füzött ez egy kijelentéshez, amelyek közül egy sem található meg Dávid könyveiben. Socinus Faustus 1578-ban «De Jesu Christo ser-valore» címmel 427 lapra (8°) terjedő tanulmányt készített Jacobus Couetus párisi pap íratának megcáfolására

testbe való Krisztus előtt és a kívül hirdetnek más örökké való fiu Istent, ki Istennel egyenlő és második személy az istenségben, és megtestesedett a szűznek méhében idő szerint. Emellett kik ismét azt hirdetik, hogy szentlélek Isten vagyon, ki egyenlő az atyával és fiuval és harmadik személy az istenségben, ki nem bennünk lakik, hanem menyben ül és ott imádtatik egyenlőképen az atyával és fiuval, mely dolgokról sehoh egy cseppet nem emlékezik az Istennek könyve, a szent Biblia.“ Ez a magyarázat bár 1568-ból való, inkább 1579 körülre illenek.

Basilius a következő szavakkal végzi a sorait: „Legyen vége valaha a tévelygésnek a keresztényen nép közt és nyissák meg immár szemeiket a Krisztus juhái a hamis tudománynak megismerésére.“

s ebben a könyvben — amely kéziratban előbb is el volt terjedve, de nyomtatásban csak 1594-ben jelent meg — — a következő okoskodás található: Tény az, hogy Krisztus keresztre feszítettet. Az már most a kérdés: miért kellett ily szörnyű halált halnia?⁹⁶ A felelet kettős. Lehet, hogy példát akart adni ez által az emberiségnek arra, minő szörnyű bűnhődés árán lehet megszabadulni a bűntől. Ha ezt akarta, csakugyan nehéz helyzetbe hozta a gyarló emberiséget, mert nagy kérdés, vajjon találtatik-e majd ember, aki a jövő élet boldogságáért ily rettenetes kénszenvedést volna hajlandó elszenvedni. Lehet azonban, hogy a megváltás nem példa akart lenni, hanem kifejezése az együttérző szenvedésnek, melyre nekünk a vigasztalódás miatt van szükségünk. De ha ez a helyes magyarázat, akkor mi lesz azokkal az emberi fogalmak szerint boldog életű halandókkal, akiknek e földi életben nem volt részük szenvedésben? Socinus — mint látjuk — fogós kérdéseket akasztott a megváltás tanára. Pedig e kifogások egészen lényegtelenek a továbbiakhoz képest.

A további okoskodás alapja három tény: az ember bűnbeesett, Krisztus keresztre feszítettet s Isten megbocsátotta az emberiség bűneit. A római, lutheránus és kálvinista egyház tanításai szerint e három tény összefügg s helyes értelme a következő: Krisztus meghalt a bűnös emberiségért, Isten pedig Krisztus haláláért megbocsátotta az emberiség bűneit. Socinus azt tanította,⁹⁷ hogy e három ténynek ilyen összefüggése logikai képtelenség.

Szerinte az első ember bűnbeesése előtt már halandó volt,⁹⁸ Ádám meghalt volna akkor is, ha nem vétke-

⁹⁶ Socinus Faustus: De Jesu Christo servatore (1594). 80 lap. „Christus cur tam dira pati voluerit“ című fejezet.

⁹⁷ Socinus teológiája legrövidebben s szerfölött áttekinthető formában „Praelectiones Theologicae Faustii Socini Senensis“ címmel 1609-ben jelent meg Rakowban.

⁹⁸ Socinus Baselben vitába elegyedett Pucciussal, ki az ő tételeit 10 pontban cáfolta meg. Erre Socinus rövid írásban válaszolt. Pucciuss replikája után Socinus terjedelmes iratot készített (1577—78-ban), mely később: „De statu primi hominis ante lapsum disputatio“ címmel a Hieronym. Moscovius előszavával jelent meg. A könyv tartalma: Responsio ad decem argumenta Pucci, scripta Basileae 11 Junii a. 1577; Defensionis horum argumentorum copiosa refutatio, scripta Tiguri die 27 Januarii a. 1578 und cum

zik.⁹⁹ Amiből következik, hogy a halálnak a bűnbeeséshez tulajdonképen alig lehet köze. Az a halál, amely a bűnös-Amiből következik, hogy a halálnak a bűnbeeséshez tulajdonképen alig lehet köze. Az a halál, amely a bűnösséggel s illetőleg a megváltással függ össze, nem a testi, hanem a lelki halál. Más szóval: a megváltásnak csak úgy van értelme, ha hozzáfűzzük a feltámadás és örökélet-tanát. A testi halál fogalma mindössze csak annyiban módosul, hogy a bűnbeesés előtt természetes, annak utána ellenben szükségszerű lett.¹⁰⁰ Ennek a halandóvá teremtett embernek szabadakarata volt.¹⁰¹ Az így megteremtett embert Isten e világba helyezte s hagyta, hadt cselekedjék legjobb belátása szerint. Hogy jó-e avagy rossz, amit cselekszik, azzal e földön Isten nem törődik, arról majd az örök élet bíróságánál lesz szó. Socinus rendszere itt merészen íveli által a keresztény hit örvényeit. Fejtégetéseiben minduntalan arra a gondolatra tér vissza: minő alapon fog dönteni fölöttünk ez a bíróság; vajjon mi lesz védelmünkre s mi ellenünk? A többi magyarázatok megnyugodtak Krisztus megváltói küldetésében; Socinus kiméltelenül darabokra tördeli azt.¹⁰² Először általánosságban kifogásol. Ugylátszik — úgymond — Isten üzletszerűleg, váltságdíjért boesát meg nekünk. Jó. Hanem akkor Krisztus került bajba, mert magára véve az emberiség bűneit, bűnös lett. Ha bűnös, úgy föl nem támadhatott soha; vagy ha igen, akkor nincs szükség az ő önfeláldozására. Érthetetlen előtte az is, miként lehetett Krisztus kit mások Istennek tartottak — bűnös. Mind a két ki-

Dedicacione H. M. facta Principi Mauritio Landgravo Hassiae a. 1610, Cal. Martii, edita a. 1610.

⁹⁹ *Socinus*. De statu primi hominis, 262 lap: „Per peccatum enim ipsam mortem in mundum intrasse non eam vim habet, ut si homo non peccasset, mors in mundo exstitura non fuisset, sed tantummodo ut peccati occasione quadam et Adami lapsu praecedente mortem humanum genus contraxerit, quamvis alioquin eam nihilominus subiturum fuisset.“

¹⁰⁰ Id, quod in priore naturale tantum erat, necessarium est factum. Praell. theol. (B. F. P. I. köt.) 564 lap.

¹⁰¹ Conclusum est similiter, hominem non minus post lapsum, quam ante liberum arbitrium habuisse. *Praell. theol.* 82 lap.

¹⁰² Az alábbiakban nem idézem Socinus munkáit, minthogy nem a mondatok hasonlóságával, hanem az okoskodás természetével akarom bizonyítani azt, hogy Dávid Ferencnek ez idétt semmi köze nem volt a socinianizmushoz.

fogásnál jóval erősebb az, hogy ez önfeláldozás által megszűnt Isten igazságos, irgalmas és liberális lenni. Avagy miként lehet s kell értelmezni azt a tényt, hogy Isten, az örök igazság, megtűri, sőt jóváhagyja, hogy a bűnösökért egy ártatlan szenvedjen? Kérdés az is: vajjon Krisztus csak a megholtakért áldozta-e fel magát, vagy pedig minden eljövendő emberiség bűnét magára vette?

Nem szükség tovább folytatnom Socinus könyvének s kifogásainak ismertetését. Ennyiből is meglátszik, hogy más természetű, mint Dávid Ferenc okoskodása. Dávid a megváltás tanával soha részletesen nem foglalkozott; annak sok ellentmondását nem vizsgálta, hanem elfogadta a hagyományokat úgy, amint azokat készen találta. Ez volt az oka aztán annak, hogy ez időbeli hitrendszeréből épen a gyakorlati vonatkozás — ma úgy mondanók: *az erkölcstani rész* hiányzott.

A megváltással kapcsolatban Dávid Ferenc egyetlen kérdést vet fel, mely az angyalok bűnbeesését említi. »Ha mi — írta —, kik nem vétkezlünk Ádámmal, Ádámmal egyetemben bűnösök vagyunk, miért ne tulajdoníthatnánk az első angyaloknak eseli ezeknek és miképen mi nekünk és a mi első atyáinknak az ő vétkek tulajdoníthatik.«¹⁰³ E kérdés kétségtelenül jogos lehet, mert az angyalok «a Krisztusnak tökéletességéhez nem hasonlók és az írás nyilván monlja, hogy az Isten előtt nincsenek vétek nélkül.«¹⁰⁴ Hogy mennyire nem Socinus Faustusnak mód-szere szerint¹⁰⁵ vizsgálódott Dávid, azt a következő mondatai bizonyítják: «Nem szól az írás arról, — írja — mikor és mint teremtettenek az angyalok és mi módon testenek el, mert nem szükség azt nekünk tudnunk, ami hasznunkra nincsen.»¹⁰⁶ «Ha szinte a módját nem értjük, miképen lett az angyaloknak Istennel való megbékéltetések, elégedjünk azzal meg, hogy a Hebr. 9. ez adatik előnkbe, hogy a mennyekiek is megtisztítatának a Krisztus vérének általa.»¹⁰⁷

(Folytatjuk.)

¹⁰³⁻¹⁰⁴ *Dávid Ferenc.*: Rövid útmutatás Elij, lap.

¹⁰⁶ E kérdéssel *Socinus* Faustus is foglalkozott 1578-ban (*De Jesu Christo servatore* 60—61 lap.)

¹⁰⁶ *Dávid F.*: A prédikációknak első része. T, lap.

¹⁰⁷ *Dávid F.*: Rövid útmutatás. Elij, lap.

Dogma és szabadkutatás.

Irta: **Gálfi Lőrinc.**

És mégis mozog a föld. Ez a gondolat ölik eszünkbe, amikor elolvassuk Sztehlo Kornél lapjának, az Aranyosmaróton megjelenő Evangélikus Lapnak ez évi március 14-iki számát. Mintha az elfogulatlanság, az igazság után törekvő vágy, a szabadságra vágyó lélek, a kutatás, a komolyság és őszinteség szelleme mindinkább kezdenének előtérbe jutni és követelni az őket megillető helyet az egyházi lapokban is az eddigi tradicionális tekintélyek, idézetekkel való bizonyítás és a tudomány lenézése helyett. Ez a lap egyik cikkében azzal a kérdéssel foglalkozik, amelyet Ottó Rudolf göttingeni theologiai tanár a szabadelvű kereszténység múlt évi párisi világkongresszusán így állított hallgatói elé: Kivánatos és lehetséges-e egyetemes vallás? És mikor, hogyan tudjuk azt elérni?¹ Másik cikke azt igyekszik bizonyítani, hogy a nálunk orthodox protestánsnak tartott Kirchknopf Gusztáv, kolozsvári evangélikus lelkész, azonos elveket hirdet a brémai Felden Emillel, aki magát nemcsak liberálisnak, hanem éppen radikálisnak vallja. Leginkább meglepő azonban egy harmadik cikke, amely egészen hazai termés, amennyiben a Duszik Lajos szatmári ev. lelkész tollából került ki. A cikk címe: «Egy nyílt kérdés. (A dogma és a szabadkutatás).» Tehát éppen azzal a kérdéssel foglalkozik, amely egyházunkban is felszínre van s amelyre a feleletet valószínűleg a leghelyesebben adta meg ami szabadelvű egyházunk szabadelvű püspöke, amint az az Unitarius Egyház

¹ Ist eine Universalreligion wünschenswert und möglich? Und wenn, wie kann man sie erreichen?« Megjelent a Die Christliche Welt múlt évi 52. számában.

mult évi 9. számában olvasható, t. i., hogy mindig megtalálta a módot, amellyel a visszaélés orvoslást nyert, de a vizsgálódó lélek szabadságát, kivált a theologiai tudomány terén, megkötni nem óhajtja. A Duszik L. cikke a kérdés nagy fontosságát teljesen érzi s a szabadkutatás jogát olyan szépen írja le, hogy az bármely szabadelvű írónak is becsületére válnék. «Az ismeretek világa végtelen s e világban szabadon szállhat a lélek a magaslatok felé, szabadon bocsátkozhat alá a mélységek mélységeibe: az Isten-eszme végtelenségébe is. A megismerés nagy kincseire vágyó lélek repülni akar ismeretlen, fel nem fedezett igazságok felé... Ebben korlátozni, repülésre szétterjesztett szárnyait megnyirbálni, vagy összekötözni egyértelmű isteni jogának elkobzásával s az istenséghez vezető útnak hitvány, emberi kéztákolta sorompóval való elzárásával. Az ismeretek utáni vágyódás a lélek összserelme az igazsághoz. Főlséges ősjoga ez; de szent kényszere is.» Ennél többet már csakugyan a legradikálisabb szabadelvűség sem kívánhat.

És mégis mintha e szavak után még nem tehetnénk pontot. Mintha még egy lépés kellene ahhoz, hogy a lépcsőnek emberileg is elérhető utolsó fokára reá lépjünk. Mintha már ezen az utolsó előtti lépcsőn is oly magasan lennénk, hogy a szédülés kezd környékezni és mi visszatérnénk a gyakrabban taposott alacsonyabb fokokra. Vajjon a léleknek ez az »összserelme«, »fenséges ősjoga« és »szent kényszere is« nem maga az Istenség, amint az az emberi lélek számára létezhetik? Vajjon ezekkel a »kutató lélek« csak »öncéljait« követi-e? Vajjon csak »speciális felfogás«-ra és »egyéni vélemény«-re vezetnek-e? A cikk további részéből úgy látszik, hogy a szabadkutatás cikkíró szerint csak erre vezet. Mert áttérve mindjárt a dogmákra, kérdésbe teszi, hogy »vajjon ezek... tilalmas területek-e, melyekbe az ismerő, boncoló értelemmel belépni nem szabad, vagy a tisztultabb ismeretekre vágyó lélek ezekhez is hozzáférkezhet s behatóbb szemügyre veheti? Esetleg más, kifejezőbb formába öntheti őket?... A tudományos igazságok, melyeket a kutató, exegetáló, philosophiában fegyelmezett theologiai tudósok kibányász-

nak, vajjon forgalomba hozhatók-e az egyház fémjelzése nélkül?... minden tudományosan megmért igazság követelheti-e, hogy az egyház dogmatikai igazságállományába felvélessék s az általa esetleg megdöntöttek kiselejteztesenek?... vajjon a tudományos kutatás eredményeire állva egy új dogmatikai reformáció lételeit szegezhetik-e fel a hittudósok egyházunk ajtajára s indíthatnak-e forradalmat az egyház dogmatikai rendje ellen?... Csinálhatnak-e új reformációt?»

Jogosúttak-e ezek a kérdések az előbbi bevezetés után? Minek való a »lélek összerelme az igazsághoz«, minek «főlséges ősjoga», minek «szent kényszere», ha ellenük ezekkel a kérdésekkel lehet élni? Már az apokrifus I. Esdrás könyve szerint a Dárius udvarában kimondották, hogy «nagy az igazság és erős minden más dolog fölött.» Jézus válaszolhatott hallgatással a Pilátus kérdésére: mi az igazság; de nem tanította, hogy a gyertyát a véka alá kell rejtetni, hanem, hogy az ember fiának sokat kell szenvednie és meghalnia az igazságért. S tán nem is oktanulán cselekedett, amikor azért meghalt. Luther szintén állította, hogy «itt állok és nem tehetek másképen.» Avagy tán a Gamaliel-féle bölcsességben van az igazság: ha emberek-től van, semmivé lesz, ha pedig Istentől van, ti fel nem bonthatjátok?

A hiba tényleg ott van, amint Duszik L. is látja, «ahol az egyszer megismert igazságokkal, mint felgurított ágyúkkal bombáznunk, tördelni kezdjük egyházunk dogmatikai bástyáit... mi, akiknek védelmezniünk kell, akik a hitvallást magunkévá tettük! Ez nemcsak megtévelyedés; több annál: lelkiismeretlenség, sőt annál is több: árulás!» Mennyi igazság és mennyi igazságtalanság, mennyi való és mennyi valótlanság van ebben a papi retorikával összeállított mondatban! Lelkészek, akik hűségi esküt tettek, **felgurított ágyúkkal** kezdik bombáznunk az egyház bástyáit! Bizony árulás ez. Nem kételkedünk, hogy a szerkesztő, ki azt mondja, hogy a cikk «temperamentumos kijelentései mellé itt-ott kérdőjelet tehetnénk», ez állításnál használt volna legtöbb és legnagyobb kérdőjeleket. Ugyan miért bombázzák éppen a lelkeszek a várat? Lehetetlen ezt ne-

künk megértenünk az indító okok teljes megvizsgálása nélkül. Árulást többnyire kialakult árért követnek el az emberek s valószínűleg az ilyen cselekedet ezért is kapta az árulás (proditio) nevet. Ugyan hol van ez ostromló seregnek legalább júdási díja? Az üldöztetésben, a vénektől és a főpapoktól és írástudoktól való szenvedésben és megöletésben? Én nem hiszem, hogy legyen protestáns lelkész, aki dogmát árulásból támadna a saját egyházára s így kénytelen vagyok a bombázás indító okát másban keresni.

A cikk által ajánlott második ok a lelkiismeretlenség, melyről az író nemcsak az idézett mondatban emlékezik meg, hanem más helyen is. «Az egyházban is van anarchia, sőt vannak bevallott dogmatikai anarchisták. Ez a legvaskosabb lelkiismeretlenség». Ha ez így van, szintén nagy a baj, mert lelkésztől lelkiismeretlenséget feltételezni dogmai téren, ahol a kísértések inkább a dogmák megőrzését ajánlják, csaknem lehetetlen. Még a rossz asszony is csak azért pusztítja a házát, mert a szíve nem húz a házhoz. A lelkész is, ha lelkiismeretlen, vagy még anarchista is a dogmatikában, csak azért »pusztít«, mert másutt van a szíve vagy lelkének összerelme. Az ilyen »farkassá« lett »hárány«-t ki kell lökni az »akol«-ból. Az anarchia legalább is olyan veszedelmes a dogmatikában, mint a pozitívizmában. De a lelkiismeretlenség és anarchia nem is használ céljaink elérésére »boncoló értelmet« és »tudományosan megmért igazságot.« Így a lelkiismeretlenség és anarchia sem lehet teljes magyarázata a bombázásnak és tördelésnek.

A harmadik felhozott indító ok a »megtévelyedés.« Ez még a másik kettőnél is kevésbé fogadható el kellő magyarázatnak. Mindenesetre sajnós, ha vannak megtévedettek is. Ilyent azonban nagyon gyakran látunk a dogmai téren. Igen gyakran ez még tömegekre is kiterjed s nemcsak fanatizmusban, hanem tömeg-őrületben is jelentkezhetik. Azonban az ilyen jelenségek szimptomái is egészen mások, mint azok, amelyekkel a dogma és a szabadkutatás kérdésénél találkozunk. Nem olyan »megtévelyedés«-sel állunk itt szemben, amely a közfelfogással, vagy

még helyesebben mondva, »a józan észszel« került el-
lentébe. Hanem csak olyan »megtévelyedés«-sel, amelyet
utánjárás, tudományos mérlegelés, összehasonlítás és ér-
tékelés után »philosophiában fegyelmezett theologiai tu-
dósok« mint »tudományosan megmért« igazságot elfogad-
tak és magukévá tettek.

Nem lehet tehát az ellenséges indulat okát sem a meg-
tévelyedésben, sem a lelkiismeretlenségben, sem az árú-
lásban keresni s még kevésbé megtalálni. Hanem éppen
az ellenkező indulatok. *a meggyőződés, a lelkiismeretesség*
és *hűség* vezeti a hivatásukkal foglalkozó lelkészeket, hogy
a «megismert igazságokkal, mint felgurított ágyúkkal» még
az egyház dogmatikai bástyáit is kezdjék bombázni és
tördelni. Előttük már két ellentmondó igazság áll. Az
egyik a dogmai igazság; a másik meg az, amelyet ők ma-
guk kutatással, utánjárással tudományosan megismertek
és meg is mértek. Már pedig azt még a vatikáni zsinat is
elismerte, hogy az igazság nem ellenkeezhetik az igazsággal.
Aki a tudományosan megmért igazsággal kezdi bombázni
és tördelni az egyház dogmatikai bástyáit, az már csak ezt
tartja igazságnak s a dogmait nem. Az már a lélek ös-
szerelmével, fölséges ősjogával és szent kényszerével száll
síkra a dogmai igazság ellen. Az már a dogmai igazságot
csak hamis bálványának tekinti, amely útjában áll az igaz
isten liszteletének. Az már eleshetik ugyan a csatában,
de igazsága erősebb a Hades kapúinál is.

A dogma és a szabadkutatás kérdése tehát az, hogy
a két ellentétes igazság közül melyik a valódi. Az-e, ame-
lyet a szimbolikus iratok háromszáz évvel ezelőtt már le
is zártak? Vagy az-e, amelyet azóta «a kutató, exegetáló,
philosophiában fegyelmezett theologiai tudósok» kibá-
nyásztak? És cikke második felében Duszik L. is ez utóbbi-
nak létjogosultságára és fontosságára rendkívül nagy en-
gedményekkel tesz, amelyek bár nem mindenben kielégítők,
mégis sok tekintetben meglepők és szabad szelleműek,
amennyire azt meg lehet érteni. «Van nekünk a sok egyéb
mellett egy dogmatikai elvünk, amelynek talán minden
dogmatikusunk kifejezést ad műve zárószavaiban. Az t. i.
hogy dogmatikánknak a reformációban lüktető egységes

fejlődési elv szerint haladni kell az exégesis megszilárdult, megpróbált eredményei s a józan ész - - ime két lutheri kritérium! - - következményei szerint a teljesebb és tökéletesebb igazság felé.« »Bizony ebből is - - mint sok! egyébből - - írott malasztot csináltunk. Az elv ott porosodik, mint a botanikai múzeumok üvegszekrénye alatt a virágmagvak.« »1590-ben szépen le is zártuk dogmatikánkkal, ajtaja elé hengerítettük a hitvallási kötelezettség kösziklóját? A régi, patinával bevont igazságok »nebántás virágok«-ká lőnek! s ezekkel kövezzük agyon az egyéniséget, a gondolat szabadságot. Nem haladt-e a világ 1590 óta?« Itt tehát ismét a szabadelvű véna jelenik meg. Különösen meglepő »a két lutheri kritérium« egyike, a *józan ész*.

A szabadelvű theológia mindig e második, cikkíró szerint lutheri, kritérium elismeréseért és az egyházi élet mechanizmusába való bevezetésért küzdött. Kivánsága az, hogy e kritériumot a dogmatikusok ne csak műveik zárószavaiban említsék meg, hanem tegyék azoknak az élére és vigyék azokon keresztül egészen a zárószaváig. Mert korunk szelleme már nem elégszik meg a supranaturális vagy éppen antinaturális igazságok esodás kijelentésével, amint megelégedtek a tizenhatodik század nagy emberei. Hanem meg is mérik az igazságot s csak azután fogadják el annak. A tizenhatodik században mondhatták a vezető emberek is: *credo, quia absurdum est*. Ma pedig ezt mondják: *hiszem, mert megvizsgáltam és meggyőződésemmé lett, és akarom, hogy embertársaim is győződjenek meg róla*. Luther olyan nyelven beszélt néha (pl. az ő utolsó wittenbergi beszédében 1546-ban) erről a húszadik században még idézni sem lehet anélkül, hogy meg ne sértsük a jóízlést. Ugyanő bibliamagyarázataiban és beszédeiben a józan ész olyannak tünteti fel, mint amely előtt a keresztény hit *minden cikkelye lehetetlen, képtelen és hamis*. (Lásd: Erklärung der Ep an die Galater vagy: Auslegung I. Cor. XV. § 136., vagy: Die dritte Predigt am Tage der Heiligen Dreifaltigkeit. Walch. XIII. 1528.) Azért jól esik nekünk, ha e második kritérium nem csak nálunk, unitáriusoknál, lesz kritériummá. Nálunk a

józan észnek ezt a jogát már az 1787-ben kiadott *Summa Universae Theologiae* elismerte, amikor kimondotta, hogy »*Scripturam interpretari Rationis est, tanquam Judicis.*« (Caput I. § 48.) Azonban más egyháznál ezt csak ennyire is kifejezve nem ismerem. A húszadik században történt események sem igazolják azt, hogy a józan ész meggyőződéseai egyenlő jogúak volnának a hitvallások állításaiival. Még Duszik L. is azt mondja »temperamentummos kijelentései« (a szerkesztő szavai) között, hogy »amint ez a kutatás aláaknázza egyházunk dogmatikai épületét, amint az a negatív, skeptikus törekvés vezeti, hogy megdöntse a régi és megmért igazságokat — ezeket a tartó oszlopokat — abban a pillanatban szembe kell állanunk vele!«

Vajjon ilyen értelemben lehet-e szó szabadkutatásról? Nem akadályozza-e meg a találkozást is valami fórumon az, ha »egy kutatásnak van csak jogosultsága intramuros az egyház falain belül, a pozitívnek«? Meggyőződésem az, hogy nálunk a lelkek még nincsenek megérve a szabadságra. A lélek összerelme az igazsághoz, fölséges ősjoga és szent kényszere még mindig csak zárt kilengési határok között mozoghat, »az egyház szellemi birodalmának határbástyái« között. Ha pedig korunk szabadkutatása e bástyákat mégis éppen belülről bombázza és tördeli, vajjon meg lehet-e tartani azokat hosszasan? Hiszen a lélek szent kényszere is azt mondja a dogmai igazság ellen, amit Duszik L. éppen a szabadkutatás ellen állít cikke végén: »Veled, ameddig lehet, nélküled, sőt ellened, ahol kell!« S a felekezeti öntudatnál még erősebb öntudattal is mutathat a régi bástyákra a lélek összerelme: ezeket bombázd és dönts le. Mert Jézus is az új bort új tömlőkbe akarta tenni.

A hit fejlődéséről.

Irta : **Dr. Kiss Elek.**

Hova-tovább mindinkább belemegy a köztudatba egy sokat értelmezett és ezértele jelenéssel elvitatott fogalom, a *fejlődésnek* a fogalma. És nem ok nélkül. Csak az nem látja a fejlődést, aki szemel huny a kultúra, a világtörténelem és saját lelki világa különböző fokú állapotai előtt, aki meglagadja Istentől bensejébe oltott lelkét. Aki azonban lelkét meg nem lagadja, aki szeretettel ösűng az Istenország gondolatán, amely országának polgárává csak fejlődhetik a lélek, a lelkes ember: annak lelki szemei előtt föltétlenül megnyilnak a fejlődésnek útjai. A XX. századot a szocializmus századának nevezik, de ha tisztában vagyunk az újabb, tudományos eredményekkel, amelyeket a philosophia, természettudományok s különösen a chemia és physika elértek, akkor méltán és teljes joggal nevezhetjük e századot egyszersmind a *fejlődés* századának is.¹ E két dolog különben nem is zárja ki egymást. És van egy nagy és megnyugtató dolog a fejlődés fogalmában s ez az, hogy általánosságban fejezi ki a világprocessust s így nem zár ki semmiféle mozzanatot ímagából. A fejlődés a tökéletesedésnek, a haladásnak tudományos kifejezése. Sem a tudomány, sem a vallás s következéleg a hit sincsen kizárva a fejlődés terrenumáról, a hitben is tapasztalható fejlődés. Minden egyéni és minden társas jelenség differenciálódik s ezen differenciálódás következtében egyik elem a másikkal kölcsönhatásba kerül s kezd kialakulni az a nagy szerves egész a világ egységességében, amely felé kell, hogy a fejlődés haladjon szüntelenül. Inkább és inkább, többen és többen kezdik hirdetni tudományos téren is, hogy a »Legyetek tökéletesek, mint mennyei Atyátok tökéletes« féle szólások, intelmek mindinkább követelményei lesznek nemcsak Jézusnak, hanem a kultúra, az igaz modern kultúra emberének is. Rájönnek valahára tudományos alia-

¹ V. ö. Dr. Gál Kelemen: Újabb irányok a pedagógiában. 1912. Különlenyomat a Ker. Mgv.-ből.

pokoa is épen a lélekbúvárok, hogy az emberi lélek s annak minden irányú megnyilatkozása a fejlődés törvénye alatt áll.

E dolgozatban megpróbáljuk kifejezni, hogy az ember hite is fejlődik, a fejlődés törvényének hódol s csak akkor lesz igazán erős, ha fejlődése legmagasabb fokát immár megközelítette, vagy emberileg szólva: elérte.

Mit értünk fejlődésen?

A történelem folyásának s az abban található eseményeknek, jelen társadalmunk minden irányú megnyilatkozásának fölfogása és megítélése föltétlenül függ a fölfogó és megítélő alanytól. És ezzel a megjegyzéssel megközelíteljük a *fejlődés* fogalmát. Van egy, az »Én«-tól teljesen különböző világ és van az »Én« világa, amit maga az »Én« alakít ki a maga számára. Vagyis más szavakkal, van egy *való* (létező) világ és van egy *kellő* (dei) világ mindenki számára.

Az a világ, amely az »Én«-nek *egész* tulajdona, két féltekére esik szét: a *való* és a *kellő*: az *ontológiai* és *axiologiai* világra. Az ontológiai féltekére esik maga a nagy természet az ő tüneményeivel s természetesen az »Én« számára az »Én«-nek erről alkotott képe.² Az axiologiai féltekére esik mindaz, amit a lélek, (Én) a *kell* szempontja szerint alkot meg magának, mint feladatot, mint megvalósítandót. [Jézus a legöntudatosabban használta a *kell* szócskát, amellyel azt fejezte ki, hogy neki az ő hivatását, Istentől nyert feladatát benső szükségyszerűségből *kell* teljesítenie.] Ebbé a két féltekébe beletartozik egész világunk. Subjektivizmus biz' ez, de olyan ismeretelmélet mellett, amelyenhez eddig eljutottunk, nem helyezkedhetünk más alapra.

Kérdés már most, hogy vajjon a fejlődés mire vonatkozik: magára az ontológiai féltekére-e, vagy pedig az axiologijaira, avagy mindkettőre? *Emberi szempontból* — tudományos igánnyel — nem beszélhetünk sem az ontológiáról, sem az axiologijáról a fölfogó, illetőleg megalkotó, vagyis az »Én«, a lélek nélkül.

Nem pedig azért, mert hiszen másképen tudomására nem jutunk, az »Én« előtt jelenik meg e két világ s az »Én« nélkül nem létezik az »Én« számára. Ami pedig egyáltalában nincsen az »Én« számára, arról nem lehet beszélni tudományos igényekkel. Ezekből nyilvánvaló, hogy a tő-

² V. ö. Böhm Károly felfogását, mely az „Ember és világa“ c. művében van lerakva.

lünk független, lényegileg ismeretlen világnak a fejlődéséről, tökéletlen állapotúról, avagy végtelen tökéletességéről beszélnünk nincs jogunkban. Az ontológiai világnak, mint az »Én«-től elvonatkoztattnak mibenléte és milyensége hadd maradjon mások kutatásának tárgyá. Az axiológiai világ pedig az »Én«-től elvonatkoztatva nyilvánvalóan -- mint való -- nem létezik s így mi ezzel sem foglalkozunk az »Én« nélkül.

A fejlődést ilyenformán az »Én«-re, a lélekre szorítjuk, úgy azonban, hogy az »Én«-t nem vonjuk ki sem a *való*, sem a *kellő* világból, hanem ezeknek középpontjába helyezzük épen úgy, mint a gömbnek középpontját egyedül csak helyére gondoljuk s azon kívül elképzelni sem tudjuk.

Az ontológiába tartozik mindaz, ami mintegy teljes *kényszerűséggel* hat az »Én«-re, hogy az felfogja, s az axiologia körébe tartozik mindaz, amit az »Én« kialakít magának abból a célból, hogy azt föltétlenül megvalósítja: amaz a tények, okok, emez pedig a célek világa.

Az axiológiai oldalra kerül a logika, ethika, aesthetika, vallás és vallásos hit is; bár az utóbbinak köre sokkal tágabb és mintegy az egész emberi világot (ontológia s axiologia) megalapozni törekszik.

A fejlődés tehát a világfelfogás gyarapodásában és a kilüzendő célok tökéletesülésében áll, tehát nem ontológiai, hanem axiológiai fogalom s így a kell világra útál.

Mi a hit és mi annak a lényeges vonása?

Kétféle hitről beszélhetünk, aszerint, amint egyiket emberekbe, másikat Istenünkbe helyezzük. Most arról fogunk beszélni, amelyet Istenünkbe helyezünk. Az Istenbe vetett hit sokkal nagyobb körű, mint az emberbe vetett s tartalmilag is sokkal gazdagabb. Ez egy kissé furcsa állításnak tetszik: egy fogalom, amely *körére* és *tartalmára* is nagyobb, gazdagabb egy másiknál. Hiszen a logikailag megalkotott fogalomnak az a tulajdonsága, hogy minél nagyobb a köre, annál kisebb a tartalma, vagyis fordított a fogalom köre és tartalma közti viszony.

Azonban, az Istenről szólva, a fogalom köre a lehető legszékebb és így kell, hogy a tartalma a lehető leggazdagabb legyen.

Az Istenbe vetett hit fogalma a lehető leggazdagabb a különböző hit-fogalmak között és annál általánosabb, minél fejlettebb léleknek a szüleménye. Ez a hit mindig a legmagasabb és legmélyebb megnyilvánulása a léleknek s ha a tudás a hőmérőben a higanynak legfelsőbb pontja, a

hit az ezen felül és alul álló aether. Ilyenformán az Istenbe vetett hit az emberi lelkének egyik alapsajátsága, melynek szilárdsága az emberi lélek gazdagságával jár együtt. Sajátos vonása az, hogy az életben harmoniát teremt, szakadékokat hidal át s a láthatatlan valóságban megnyugvást ad. A hit nem teremtő, nem alkotó, az maga produktuma a léleknek s mint ilyen tisztulásnak, megszilárdulásnak, fejlődésnek van alávetve a lélek fejlődésével kapcsolatban. Nem arra utal, ami van, hanem arra, aminek lennie kell s így magát a végokot is a kell (dei) szempontjából veszi és vizsgálja. Nem felülről (deizmus) az Istentől indul ki s jön az emberhez, hanem eredete az emberi lélekben van s így emelkedik az isteni, sőt maga az Isten felé. Sajátságos, hogy a hit egész vitágunkra vonatkozik, magát a valót is meg akarja alapozni, a *kellől valónak* állítja, de egyenesen lelkünk alkotása a *kell* irányában: tehát a föltétlenség közvetlen tudatát, a megrendíthetetlen értéknek intuitív látását célozza. A hit problémája értékelméleti problema, bár tárgya a valóság látzatával lép fel.

Láttuk, hogy fejlődésről csakis az »Én«-nel, a lélekkel kapcsolatban beszélhetünk s hogy a hit a léleknek egyik alapsajátsága. Következőleg a hit is feltétlenül alá van vetve a fejlődésnek s a lélek fejlődési fokaihoz képest különböző fejlődési stádiumokon megy keresztül. Mielőtt tovább mennénk, lássuk egészen röviden a lélek fejlődésének s következőleg az ember, valamint az emberi nem fejlődésének irányát és fokozatait.

Az egyes léleknek s az emberiségnek eddigi fejlődése arról győző meg, hogy magában a fejlődés irányításában szerepe van a *testi* és *lelki* föltételezettségnek, de szerepe van ezeken kívül magának a köznek is, amit teljes joggal nevezhetünk történeti hatalomnak, mivel éppen a történelem folyamán állott elő a lényeges hatalom az egyessel, az individuummal szemben. Más szavakkal: a fejlődés mozgatójában az *ontologiai* és *axiologiai* tényező is részt vesznek és mondhatnók így is: a *társadalmi* és *egyéni* tényezők is közbejátszanak.

Az első kérdés ezután, hogy vajjon milyen a fejlődésnek az iránya.⁴ Az *érzékítől* a *lelki*, a *konkrétól* az *abstract*, az *egyszerűtől* a *differentiált*, az *anorganikustól* az *organikus* felé halad. Általában véve a szervetlen világ szervessé válik a fejlődés, a haladás folyamán s ebben éppen úgy megerősít Darwin, mint Jézus s mint minden jól végzett kutatás és minden fejlődés-kritika.

⁴ V. ö. Dr. Bartók Györgynek cikkét a M. Társ.-tud. Szemle 1910. okt. számán.

További kérdés, hogy milyen fokozatokat lehet megállapítani a fejlődésben? Erre sokan és sokféleképen felelnek s különösen azok, akik a folytonos *változás* mellett döntenek, minden állapotot átmenetinek tartanak és így bizonyos számú fokozatokat már a priori nem állíthatnak fel. Azok azonban, akik a folytonosan változó mellett látják a bizonyos állandót is, akik az érzéki mellett egy lelkit is észrevesznek, akik Sokratessel belátják, hogy állandóság nélkül nincs igazság, állítják s egész joggal, hogy igen is, lehetséges a fejlődésben fokozatokat felállítani, sőt kell is ilyeneket megkülönböztetni.

A fejlődési fokozatok felállítása értékelméleti (axiológiai) művelet s eljárásunknak helyességét az dönti el, hogy föl tudunk-e emelkedni az abszolút, az önérték fogalmához.⁵ Ha ide eljutottunk, e magaslatról egyetlen tekintettel egész tisztán áttekinthetjük az emberi értékek birodalmát, melyek lelkesítették a különböző korok különböző embereit s lelkesítik ma is és lelkesíteni fogják minden időkben.

A lelki élet fejlődésében három fokozatot különböztethetünk meg, és pedig

1. *érzéki én foka* (teljes individualizmus),
2. *történeli én foka* (teljes szociálizmus),
3. *tiszta én* (személyiség) *foka*.⁶

Ezekben a fokozatokban része van a *testnek, léleknek* s a *társadalmi* tényezőknek is. Ez a felosztás nem a priori sticus és nem olyan theoreticus, amelynek nincsen alapja a valóságban; ez *ontológián* nyugszik, de *axiológiai* jelleggel bír.

Már most e három fokozatot nézhetjük a tudomány, a művészet, erkölcs, hit, vallás stb. szempontjából. Más-képen foglalkozni akár a tudománnyal, akár az etikával, filozófiával, vallással, hittel, mint történeli alapon, genetikaileg, nem szabad, ha azt a magga valóságában akarjuk látni és megérteni. Az egyes dolgoknak e fokozatok szerint való vizsgálása mintegy megvilágítja a kérdést és megértet mindent velünk, mert hiszen így a maga levésében és fejlődésében látunk mindent.

Mi tehát a *hitet* is e lelki fokozatok szerint fogjuk megvizsgálni s azt hisszük, hogy csakis ezen az úton sikerül igazán rámutatnunk arra, hogy milyen a hitnek kifejlődése, megszilárdulása s hatása az emberre.

Egy harmadik pontban azt kellene megállapítanunk,

⁵ E tárgynak tudományos kifejtése Dr. Böhm Károly nevéhez fűződik, kinek Axiológiáját melegen ajánljuk lelkészeink figyelmébe.

⁶ Dr. Schneller István megállapítása.

hogya, vajjon a hit milyen helyet foglal el a többi lelki tevékenységekkel szemben s különösen hogya, a tudással ellentétbe kerül-e, vagy pedig mindkettőnek megvan a maga sajátos helye, köre és feladata.

Mikor a lélek *közvetve* nyilatkozik meg, *értelmi*, *érzelmi* és *akarat*i irányban működik, mikor pedig *közvetlenül* nyilatkozik meg, akkor külön-külön nem reflektál sem értelmi, sem érzelmi, sem akarat*i* irányban: ilyenkor *intuitíve* működik. Vajjon a hit milyen megnyilatkozása a léleknek: közvetlen-e, vagy közvetett? Ha közvetlen, vajjon tagolható-e valamennyire s ha közvetett, értelmi-e, érzelmi-e, vagy talán akarat*i* irányú?

Azok, akik a filozófiában nem engednek helyet annak, ami nem *pozitív*, azt állítják, hogya a hit *érzés* s ezzel elintézettnak vélik a dolgot. Ezek szerint az *érzés* a léleknek egy tovább nem elemezhető, irrationális tulajdonsága (tevékenysége) s arra nem is gondolnak, hogya hátha teljes mértékben nem is lehet a lélektől sajátosságait, produktumait elválasztani s az értelmi, érzelmi és akarat*i* megnyilatkozásokat egymástól elszakítani, mivel a lélek *egységes*, önmagáról tudó tevékenység. Akik pedig a misztikus természetű intuíciónak a hívei, lépten-nyomon szembetalálják magukat a racionalis tudással s ezek szerint a hit és tudás ki nem békíthető egymással.

A vallásos, illetőleg az Istenbe vetett hit lelki alapsaját-ság és ebből következik, hogya azt csak a *lélekben* kereshetjük.

Különösen a zenénél, költészetnél szokták azt mondani, hogya a lélek közvetlenül nyilatkozik meg bennük s csupa *érzés* (*érzelem*)⁷ az egész. Felhozhatjuk erre pl. Goethét, Petőfit, kik igazi lírikusok voltak s benne éltek költészetükben. Ebből az következne, hogya az *érzelmi* momentum a legerősebb s tán az egyedüli, ami az egész lírában megnyilvánul. Pedig nem így áll a dolog. Rendesen elfeledik, hogya az ilyen művészeknek vannak az ihletés percein kívül még óráik is, midőn lelkük nem ilyen közvetlenül nyilatkozik meg, mikor okoskodnak s tán éppen filozófiálnak is. Az u. n. ihletett percek, a valódi közvetlen tarsalgások eszményeinkkel nemcsak *érzés*, nemcsak *érzelem* művei, hanem befolyásolva vannak nagymértékben öntudatunk, értelmünk és eszünk által is, sőt rendes körülmények között ezek világa mellett finomul és tisztul *érzés-*

⁷ *Érzés* és *érzelem* között különbség van. Az előbbi a jelenlegi *érzési* (egy mozzanatot az *érzések* sorában) jelenti, míg az utóbbi a léleknek az *élt* és a *kín*, a kellemes és fájdalmas közötti hullámzását jelenti s benne bizonyos *tartósság* van kifejezve az I képző által. A legfőbb különbség tehát a kettő között a tartósságból folyik. Az *érzés* „momentan“, az *érzelem* „duratív.“

és érzemvilágunk. A lélek annyira egységes, hogy közvetlenül megnyilvánulásában sem nélkülözheti — mert szét nem szakítható — az értelmet és akaratot. Az értelem, érzelem, akarat a lélek megnyilvánulásainak irányai, de rajtuk keresztül az egységes lélek tartalma nyilvánul meg.

Az értelmet, érzelmet és akaratot tehát nem lehet egymástól elszakítani teljesen, bár a megnyilvánulásnál egyik a másiknak a rovására előtérbe nyomúlhat. Így nem csatlakozhatunk azokhoz, akik a hitet megteszik érzésnek s azt mondják, hogy ez tulajdonképpen muló valami és idővel elenyészhet. Szerintünk a hit az egész léleknek s nemcsak egyes nyilvánulásainak produktuma, abban az egész léleknek kell megnyilatkoznia. Mint ilyen nem akadály a tudásnak és így a tudománynak sem, hiszen a tudomány nem mindene a léleknek, de a hit a lélek egészére vonatkozik. Azt mondani, hogy a hit ellensége a tudásnak s így a vallás a tudománynak, a dolgok nem értésére, elégtelen elemzésre mutat. A hit úgy áll a tudáshoz, mint a vallás a tudományhoz s ezeknek egyike sem vághat a másik körébe, mivel egészen sajátos helyük van a lélek világában s a nagy természet fejlődésében is. Egymásnak inkább kiegészítői, a léleknek szükségszerű produktumai. A tudománynak azon a terén kell munkálkodnia, ahol megszerezhető a biztos ismeret és a hitnek ott kell jelentkeznie, ahol eszményeink és eszméink valósága felől kell megbizonyosodnunk. A tudomány e világ és saját világunk megismerésére vezet, míg a hit minket megérősít tudásunk helyességében és Istenhez emel, kiben a mindig kutató tökéletességet a maga eszmei tisztaságában föllelni véljük. Ha a hit és a tudás normálisan haladnak egymás mellett, akkor soha a hit a tudással ellentétbe nem kerülhet; a baj csak ott kezdődik, ahol a tudás magasabb fokra jutott s a hit még egy alacsonyabb, fejletlenebb fokon áll.

Ezek után rátérhetünk a hit különböző fokozatainak a vizsgálására.

A hit az érzéki éniségjökán. Minden normálisan fejlődő egyénnek az élete nagyjában az emberi nem életéhez hasonló fejlődési fokokon megy keresztül s így egyikről következtethetünk a másikra. Természetesen e hasonlóságot túlhajtanunk nem szabad, mert a mai gyermek — sok tekintetben — fejletlenebb, mint csak az évszázadokkal ezelőtti is; ez azonban a dolog lényegén nem változtat, mert ma is csak úgy megvan s ezután is úgy meglesz a fejlődő emberi életben az érzéki, történelmi, és tisztá éniség fokozata, mint megvolt eddig. Ez a fejlődésnek a logikája, ez törvény.

Az érzéki ént az abszolút egocentrizmus jellemzi, mely szerint ő maga magát tartja a világ középpontjának, sőt mindennek s másokat magával szemben semminek, illetőleg csak eszközi jellegűnek. Az érzékiség, az érzéki rugók hatása alatt cselekszik, mert ezeken felülemelkedni még nem tud.

Maguk az érzéki dolgok teljesen véletlenszerűek, örökös változásban vannak s közöttük *állandóság* nem léte-sülhet, amit fölismert és hirdetett az ind. filozófia, a görög bölcselő szellem, különösen Platon, szembeállítva velük az ideák világát: az örökállandót. (V. ö. Harakleitos, Parmenides.) Az érzéki éniség álláspontján álló embereknek istenük is olyan lesz, aki az érzéki dolgokra helyezi a fősúlyt s bőven juttat nekik mindezekből. Természetes, hogy az ilyen istennek nincs valami nagy állandósága, mert az alacsony fokú »Én«, ha ki nem elégül, azonnal arra következtet, hogy megváltozott ama hatalmas Isten is, szeszélyes lett, mint ő az. Ezen a fokon, a véletlenségnek van nagy szerepe s a hit nem is nevezhető jogosan hitnek, hanem csak *híszékenységnak*, mely folytonosan ingadozik s melyet a véletlenségek nagyon is befolyásolnak. Az érzéki én értékelése és hite a leg-szorosabb viszonyban áll egymással s mindkettő a rá nézve *hasznos és kellemes* kielégítése körül mozog.

Ez a híszékenység együtt jár az érzékiséggel, amikor még nem működhetik a szellem, amikor még csak a test táplálásáról lehet szó, társadalomban a létért való küzdelemről. Így teljesen szükségyszerű lelki folyamat, hozzátartozik az egész ember életéhez s törvényszerű mozzanat a kifejlésben, de állandósulnia nem szabad, hanem a magasabb értékeknek felöltésével meg kell törnie. Megtörésére a történelmi hatalmak alkalmasak, amikor az »Én« elveszíti kizárólagosságát s a másban, a közben kezdi fölfedezni az igazi értékeket, a szabályozó hatalmakat.

A hit a történelmi éniség álláspontján. Amíg az érzéki éniség fokán a legnagyobb és legtermészetesebb egoiz-mussal találkozunk, addig a történelmi én a legnagyobb altruizmusról tesz tanúbizonyságot. A történelem folya-mán igen szépen szemlélhető az egyik fokról a másikra való átmenetet a kalandos korban. Az egyénnek, az egyén féltésének az értéke, hatalma lassanként átszáll a vezető hősré és féltésére s az egyes aláveti magát a hős tekintélyének a köz érdekében, melyet igazi hatalomnak ismer el. Innen érthető a hősök, majd pedig az ősök tisztelete, kultusza, imádása. Mindezek igen természetes processzusai a fejlődő lelki életnek s ma is megfigyelhetők az élet ki-

alakulásával. Amíg az alsó fokon az egyén volt a minden, addig a történeti én előtt a köz a minden s ő maga legfeljebb csak eszköz ennek szolgálatában. A közszellem, a közakarát, a szokás, a tradíció, a dogma az uralkodó itt. Az egyes maga jóformán nem gondolkodik, hanem inkább cselekszik azt, amit elébe szabnak mások; a szokások, a törvények, az előírások.

Természetes, hogyha az egyes mennyire nem képviseli önmaga sajátosságát lelke különböző megnyilatkozásában: gondolkozásában, érzelmében, akaratában, hitében sem lehet sajátos, hanem azt hiszi, ami *dogmatikusan* megállapított egyházi tekintélyek, történeti hatalmak által. A történeti én tehát hitében és vallásában teljesen dogmatikus, miként értékelésében is. Azt tartja értékesnek is, amit a közfelfogás annak tart.¹ Hogy mely vallások tartoznak ide, azt ítélje meg az olvasó s hogy mennyire haladott álláspontra vall ehhez képest az a felfogás, amely a hitet Isten ajándékának (Dávid Ferenc) tartja s az egyéni vallásosságra figyelmeztet, az nem lehet vita tárgya.

Ez a dogmatikus hit abban az esetben, hogyha az emberben nem csillan fel egyszer sem egy más — mint a legtöbb esetben egy deistikus Istennek a tudata —, egy olyan Istené, aki sokkal jobb és tökéletesebb, mint amilyenre a dogmatikus hit utal, akkor tagadhatatlanul bizonyos körülmények között, különösen elfáradt lelkekre nézve nagyon is megnyugtató, ha az illető elvégezte az ezen alapon kialakult és teljesítendő kulturális és rituális cselekményeket. Opus operatum! Megnyugvást tehát nyújt alkalomadtán, de nagy hibája, hogy teljesen kizárja a közvellen és igaz szeretetet Isten és az ember között. Határozott veszedelme pedig az, hogy reflektáltságánál fogva az embert kiereszti mindennapi életében a maga köréből s lehetővé teszi, hogy a lélek *kéltaki* életet éljen, kétségek közé kerüljön s másképpen járjon el az életben, mint amint azt elmorzsolgatja a templomban, tán éppen az oltár előtt.

A dogmatikus hit az élet szempontjából csak addig jó, amíg a tudásban és a tudományban is csak a dogmatikus felfogásig jutottak el. Mivel azonban átlépték a dogmák kereteit, a babonák világát s az ember lelkében jelentkezik az ész is már az értelem fölött, mindjárt meg van zavarva a dogmatikus hit.

A dogmatikus hit tehát, amely nem állja ki a fejlett léleknek, az észnek is a próbáját, csak egyeseknek

¹ A párbajozó ifjat pl., ki esetleg teljesen értéktelen különben s csak azon eszközi értéke van meg, mellyel eleget tesz a társadalmi kívánalmaknak.

(tényleg sokaknak) ad teljes megnyugvást a világ rendjében és az Istenben, de semmi esetre sem mindenkinek. Jézus hite pl. máshová útal s más térre hív el.

A hit a tiszta éniség álláspontján. Aki annyira jutott élete fejlődésében, hogy a tiszta éniség álláspontjára fel tud emelkedni, vagyis más szavakkal, aki megérti azt, hogy mindent a maga genesisében kell néznünk, az már megtalálta önmagát, a fejlődő egyént, a kifejlett személyiséget, kil egész életében keresnie kellett. Hogy önmagát megtalálta, azt úgy értsük, hogy felismerte saját magának fejlődő, tökéletességre törekvő lelkét és így tudatára is jött egész élethívatásának. Amíg az előbbi fokon álló ember függetlenségre vágyott, mert nem fejthette ki sajátosságát, addig ezen a fokon mindenki *önállónak* érzí magát s másokkal nem az egyoldalú függés, hanem a kölcsönösség, a kölcsönhatás viszonyában van. E fokon tehát az emberek között s az ember és történelmi hatalmak között is a kölcsönhatás érvényesül, ami önállóságot és nem függetlenséget jelent.

Az önálló személyiségnek, a tiszta éniség álláspontján álló embernek vezetője a saját lelke, mely meg tudja becsülni a másit is, de értékelni tudja önmagát is. Ekkor *értelem, érzelem és akarat* harmóniában vannak egymással s az egészlel vezeti az ész az eszmei tisztaságban, *elvi* magaslaton, de ott van legfelül a lélek természete által követelt, rendíthetetlen *hit* a jóságos Istenben, a szerető *Atyában*, amint a Jézus is tanítja.

Méltán nevezhetjük a tiszta éniség álláspontján álló és fejlődő embert *személyiségnek*, mivel saját törekvő lelkét ő maga képviseli személyesen, önállóan. Megvan benne, de csak *mozzanatként*, az önzés is és az önzetlenség is. Azonban e két ellentétes fogalom elveszíti egyoldalú élet s megdicsőül a *hívatásérzetben*. Az ilyen ember minél önzőbb, annál nagyobb önzetlenséget mivel, mert hiszen önzése abban merül ki, hogy a benne levő isteni akaratot, az ő jobb énjét, minél inkább kifejtse a köz javára s az ember és Isten dicsőségére. E legmagasabb fokú ember megérti a világ fejlődését s belátja, hogy abban olyan törvényszerűségek is vannak, melyek semmi körülmények között át nem hághatók, kivételt meg nem engednek. A nagy mindenséget szerves egészként fogja fel, melynek minden szerve kell, hogy hivatást teljesítsen. Világosan áll előtte, hogy miért van az érzéki énnék és a történelmi énnék olyan hite, amilyen van s azt is tisztán látja, hogy a fejlődő ember számára ezen alsó fokok szükségszerűek, de csak múltó jelenségek. Érti azért nagy fontosságát Jézus szavainak: »Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei

Atyátok tökéletes.«
Lelke fejlődésében átmegy az alsó fokokon s megérti későbbén is azokat, míg az alsóbbak a felsől, a tiszta éniség álláspontját meg nem értik (a farizeusok Jézust; kora Dávid Ferencet stb.).

A »liszta én«
embere folytonosan kutat, keresi az igazságot s lelkéből örvend, ha annak egy sugarára is ráakad, míg a dogmatikus hitűek kizárólagos hatalmában hiszik magukat az igazságnak.¹ Természete minden dogmatikus hiten épült egyháznak, hogy csak az ő álláspontját, tanát tartja igaznak, de egy fejlett lelkű és gondolkodni tudó ember mindig tudja fogja, hogy e felfogásnak legfeljebb csak a történelmi éniség álláspontján van létjogosultsága, míg a tiszta éniség álláspontján esakis nevelési eszközeként használható fel. Jellemzi még az is a személyiségeket, hogy a *szereletnek* olyan jelentést adnak, mint Jézus. Valakinek a lelkét szeretni, a jobb énjét akarni művelni: ez az igaz, keresztény, pozitív szeretet.

Itt nyilatkozik meg ama legmagasabb és legmélyebb hit, amelyről úgy szólottunk, mint a hitnek legmagasabb fokáról, legtökéletesebb megnyilatkozásáról. A személyiség az értékelésben eljutott az önérték megbecsüléséig s mindenki, mint isteni célgondolatban, az önértéket iparkodik megtalálni s kifejleszteni, hogy mindenki válhassék Isten fiává. Ezen önértékek forrása szerinte — az Atya, kiből föltétlenséget lát, föltétlenül megbizik, föltétlenül hisz. Amilyen az ember, olyan a hite — a hit az értékkel szoros viszonyban áll — s a milyen a hite, olyan az Istene.

Milyen hatással van ez a legmagasabb és legtisztább hit az emberre s az ember életére?

A tiszta éniség álláspontjára felemelkedett embernek világfelfogása, világnézete a lehető legtisztább és legverőfényesebb. Pesszimiztikus hajlamok ide nem juthatnak, bár nagy egyéniségek a pesszimiztáknak is lehetnek. (Shopenhauer.) Mert hiszen mi is ad igazi alapot a személyiségnek, hol bírja az gyökerét, kiindulását, ha nem magában a világot szerető Atyában? Ő maga teljes tudatában van annak, hogy neki nem lehet egyénnek lennie, mint amit sajátos bensője, vallás-erkölcsi alapon álló lelke diktál: meg van határozva jobb énjétől (mint Isten is saját törvényei által, melyeknek ellenére nem cselekedhetik), de csakis akkor, mikor már felemelkedett addig, hogy tudatára jön hivatásának, jobb énjének s annak, hogy ő tulajdonképpen nem egyéb, mint Istenének egyik

¹ V. ö. Próféta — pap. Ez összevetés igen érdekes eredményekre vezet. V. ö. továbbá az egyedül üdvözítő egyháznak fölfogását a liberálisabb theologusokéval.

»cél gondolata« s így neki, mint isteni cél gondolatnak, a bensője diktálta cél felé föltétlenül haladnia kell, tökéletesednie kötelessége.¹ Ebben rejlik az akarat szabadságának nagy fontossága: követhetem azt, amit lelkem sug: benső szabadság.

Természetes, hogy az ilyen ember föltétlenül hisz Istenében éppen úgy, mint egy szerető fiu föltétlenül megbizik szerető édes atyjában. Csakhogy e hit nem azt jelenti, hogy Isten bármilyen körülmények közt is képes volna ő érette átlátni a természet törvényeit, egyáltalán megszegni a saját törvényeit. Nem! ez a hit nem követel csodákat, lehetetlent, nem homályosítja el a tudományt, nem ellensége a tudásnak. Ez a hit a tudással csak erősíthet, azzal karöltve jár, azt kiegészíti s a jónak diadalát célozza, hogy t. i. e világnak, e világgal Istennek csakis jó célja lehet.

Milyen hatással van az ilyen ember életére Istenbe vetett hite? Az a hit, melyet ő minden tudása mellett is projicál egy legmagasabbra, egy legmélyebbe, egy tökéletesebbe? Bensejéből kiinduló hite egybeesik hivatásérzetével, melyet munkáll, melyért dolgozott a tudományok terén is s így a *hit* neki tulajdonképpen minden életmegnyilvánulását, minden tettét és gondolatát áthatja. Nem zavarja tudását, mert a tudományok által tudatra emelt dolgokat is mind megérti, minthogy azok önértékűek s minthogy azok is Istennek cél gondolatai.

Aki ilyen hittel bizik és hisz Istenében, annak Atyaságában (jézusi értelmezés), az ezen életben fejét soha el nem veszíti, mert mindig tudni fogja, hogy mennyire kell magát Istenére bíznia. Az ilyen ember nem várja soha, hogy Isten neki bármit is ingyen tegyen meg (ingyen kegyelem) és csakis az ő érdekeit szolgálja, hanem e földi életet s ennek munkakörét illetőleg mindig ő maga teszi meg, végzi el a teendőket, a feladatot. Segít magán, hogy az Isten is megsegítse. »Ember küzdj és bizva bizál — mondja Madách s mi is úgy vagyunk meggyőződve, hogy nekünk küzdenünk kell folytonosan, mert csak a küzdelemben nemesülünk meg, erősödik és tisztul hitünk. Ott van, ott kezdődik az Istenbe vetett hitnek tudatos hatása az emberre, ahol és amikor lelkével szükségét érzi annak, hogy Istenével foglalkozzék s nyugalmat keressen és találjon valamelyes harmóniában az életnek diszharmoniai között. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy akkor,

¹⁰ A hivatása magaslatán álló Jézusnak minden cselekedete olyan volt, amilyennek lennie *kell*ett. Kellott neki Isten akaratát cselekednie, csakhogy az mégis az ő akaratát volt. „Én és az Atya egyek vagyunk.“ Luther is másképen nem tehetett; Sokrates elé is daimonionja kötelességeket rótt.

amídon dolgozunk, teljes lelkünkkel: értelmünkkel és akaratunkkal ott kell lennünk, nem pedig minden pillanatban reflektálnunk az Istenbe vetett hitre. Valamint a jó tanítónak vérévé válik a nevelés elve, éppen úgy az igaz embernek vérévé kell válnia az istenes hitnek úgy, hogy arra nem gondolva is, annak megfelelőleg cselekedjék s miként rossz nevelő az, aki egyes eseteknél mindig újból és újból a nevelés elvére reflektál, nem a legjobb hitű az sem, aki csak akkor cselekszik hite szerint, amikor az eszébe jut, amikor arra gondol. Az Istenbe vetett hit tehát kell, hogy elvszerűvé, vérré és életté váljék a legmagasabb fokon, hogy igazán közvellenességben juthasson kifejezésre.

Minden személyiségnek (vallás-erkölcsi jellem)¹ az Istenbe vetett hit s annak a hitnek gondolata ad erőt, hogy ő a világegyetem egészében bizonyos sajátos értékkel bír, mivel sajátos hivatása is van. Nincsen biztosabb alap, nincsen elhatározóbb valami az életben, mint egy ilyen hitnek a jelenléte, a tudata. Az értékelés is ezen nyugszik tulajdonképpen.

A hivatása magaslatán álló ember nem bajaiban fordul Istenéhez, hanem jóllétében, jókedvében is *hittel* él és ennek hatása alatt tényleg munkálja Istennek országát, mely országot organikus egésznek gondolja, hol kinek-kinek megvan a maga sajátos feladata, mit betöltenie kötelessége, mivel bensőleg arra indítatik. Az tehát itt az Istenbe vetett hitnek legpozitívabb hatása, hogy eme tökéletességre törekvő ember tényleg munkálja a Jézus által tudatra emelt, de a tudomány által is mindinkább elfogadott Isten-országot. Az Istenbe vetett hit ad erőt a legfőbbesegesebb mártírságra Jézusnak s a legszentebb munkára az emberi nemért az Isten országa tagjainak: elveszít, de új életre is kelt a magasabb értékek diadalra juttatásával.

Ma az ellentétek világában, mikor az értékképzetek még nem jegecesedtek ki, mindenfelé találkozunk az intellektualisták és voluntaristák, discursív és intuitív megismerők, vallási és tudományos kutatók sorában az örökös veszekedéssel, vitatkozással, hogy melyik elsőbb: a tudás-e, vagy a hit és melyik küszöbölendő ki az önálló ember képzetköréből és szótárából. Pedig erre egyáltalában nincsen szükség, csak ki kell mindkettő helyét jelölni a lelki életben és mindkettőt fejlődésében kell nézni, nem pedig dogmatikus tételek szerint.

¹¹ V. ö. Kiss Elek: A személyiség pedagogikájának alaptényezőiről. 1913. Kolozsvár,

Amennyiben lehet hitről és tudásról beszélni az ér-
zéki éniség fokán, az ott levő hit és tudás összeütközésbe
egymással nem kerül. Mindkettő fejlelten, egyformán izo-
lált és véletlenszerű. Amint azonban akár a tudás, akár
a hit elmarad fejlődésében a másiktól, mindjárt kész az
összeütközés. Innen magyarázható és érthető ma is a tu-
domány nagy fölénye a hit és a vallás felett; mivel a tu-
dományos kutatások a lehető legmagasabb fokig jutot-
tak el a *szabad* munkálkodás, kutatás lehetősége mellett:
hit dolgában pedig *általában* csakis a dogmatikus fókig
emelkedtek. De az a hit, amellyel rendelkezik a tiszta éni-
ség álláspontján álló ember s az a tudomány, amelylyel
ugyancsak ilyen ember rendelkezik, egyáltalában nem ke-
rülnek egymással ellentétbe, mivel mindkettő lehetőleg
tiszta és sajátos kört tölt be.

Foglalkoztathatják az ember lelkét a tudományok, mű-
vészetek s ezek mind elfoglalhatják hosszabb ideig is, sőt
a legmélyebb és a legnemesebb örömeiket is képesek meg-
szerezni a velük foglalkozó lelkeknek, de előállanak olyan
pillanatok is az ember életében, mikor mindez megrendül,
ami tudása tárgyát képezi, ami pusztán emberi, mikor a
lényegileg nem ismert lélek, az az önmagáról és másokról
is tudó tevékenység keresi a magához hasonlót, mely úgy
soha sem volt és nem is lesz adva az öntudatnak, hogy
lényegileg megismerje azt az ember. A muló dolgokról az
állandó felé törekszik a lélek s keresi, ahol megnyugvást
találjon. Ilyenkör a hit szárnyain emelkedik Istenéhez s
iparkodik abba elmélyedni.

Ezt úgy is kifejezhetnők, hogy a lélek a láthatatlan
állandóhoz, az örökkévalóhoz menekül a látható válto-
zóból, az időbeliből. Ott aztán megtalálja azt a nyugal-
mat, amit keres; ott kibékül a világgal s megbocsát min-
den földi gyarlóságot; ott egy végtelen harmoniába jut s
nem beletörődik földi sorsába (a keleti felfogás ebbe sem
törődik bele, hanem az örökös körforgásból, a Samsara-
ból ki akar jutni a Nirvanába), hanem meg- és kibékül
életével, hivatásával.

Amíg tehát tudása, érzése, akarása egyike sem ele-
gendő arra, hogy egész lelkét kielégítse s mintegy fen-
tartsa abban az egyensúlyt, addig a hit erre képes. Ilyen
és ehhez hasonló *negatív hitet* találunk legtöbbször az
emberiség életében, de van ezzel szemben egy más, egy
Istenbe vetett *pozitív hit*. Ez a pozitív hit pedig abban
áll, hogy az ember a legjobb állapotában, mikor legjob-
ban van dolga, derűs képpel Istenére gondol s mintegy
erőt merít amugy is jól végzett munkájához. Ez a hit
azonban csak annak a lelkében fakadhat, aki rájött már

arra, hogy neki Istenétől kapott hivatása van ezen a földön. Innen magyarázható meg az, hogy egy hivatása magaslátán álló Jézusnak, vagy Dávid Ferencnek a képe sokkal hatásosabb és fölemelőbb, mint a tenger közepén a keresztbe kapaszkodó leány képe.

Legyen az illető bármilyen fokon, hite -- melyet Istenébe helyez -- föltétlenül megmenti attól, hogy elveszítse életkedvét s alkalmas arra, hogy megtartsa lelki egyensúlyát. A hitnek megtartó, de *nevelő* hatása is van s ez utóbbit soha sem szabad eltévesztenünk szemünk előtt. Tudatosan azon kell munkálnunk, hogy emeljük az illetők szellemi nivóját, hogy így tisztább és fejlettebb legyen hitük is. A lelki élet egészét kell azon célból fejleszteni, hogy a hit is valójában fejlődjék. Az igaz ember mindig hitből él.

A lélek halhatatlansága.

Irta: **Benczédi Pál.**

A lélek halhatatlansága egyike azon kérdéseknek, melyekkel az emberi szellem kimagasló alakjai legtöbbször foglalkoztak. Különböző korokban folytonosan napirenden volt ez a kérdés és a legváltozatosabb alakban támogatták, vagy vetették el, támogatják és vetik el ma is. Némelyek vitatják a személyes halhatatlanságot, mely szerint az egyén több, vagy kevesebb módosulással folytatja a földinél tökéletesebb életét a szellem világban. Ezt a hitet a katolikus egyházi tan azzal bővíti ki, hogy a bűnösöknek a pokolban s a megjavulni tudó lelkeknek pedig egy ideig a purgatóriumban ad helyet, honnan bizonyos szenvedések s így megvilágítás után az örök boldogság hazájába jutnak. Ez a purgatórium-tan bizonyos rokonságot mutat a keleti vallásokban és némely görög bölcseleti tanokban előforduló lélekvándorlás tanával. A keresztény felekezetek több, vagy kevesebb eltéréssel elfogadják ma is a lélek halhatatlanság vigasztaló tanát. De nemcsak a keresztény vallás, hanem a más nagy világvallások, a mohamedánizmus és buddhizmus is ezen a nézeten vannak. Csakhogy a mohamedán vallás túlságosan eszerint a világi gondolkozás szerint rendezze be a jövő életet, a buddhizmus pedig a filozófiai mélység elvontságával egyesíti az egyéni életet a végtelenséggel. Talán azért van oly sok bálvány és babona a buddhizmus hívei között, hogy csak nagyon kevés ember tud e vallás szellemében felemelkedni s így a vallás igazságait durva, érzékies színben fogják fel. Ezt azonban el lehet mondani a keresztény hívókról is, pedig a Jézus tanításai oly tiszták, oly állászoak, hogy azt minden, az igazság szép híves palackjár szomjúhozó lélek felfoghatná, ha az időnként kifejlődött dogmarendszerek nem akadályoznák meg az evangélium tiszta kuffejéhez való menetelt.

Egyes gondolkozók elvetik a keresztény vallás által hirdetett egyéni halhatatlanságot s helyébe a faj halhatatlanságát állítják, azt vitatván, hogy a kereszténység

által hirdetett »feltámadás« ezen igazságnak primitív felfogása. Mások meg az anyag fenmaradásában hisznek (materializmus), azt állítván, hogy a lélek s általában a szellemi lehetőség a szervezet különböző erői összeműködésének az eredménye s ha a szervezet felbomlik, a szellem is megszűnik élni.

Ujabb időben csaknem divat lett a tudomány nevében cáfolni a halhatatlanságot, mint a régi epikureisták, akiknek mondása: *ede, bibe, vive, post mortem nulla voluptas*, ma sem ment egészen feledésbe. De nemcsak a halhatatlanságot, hanem a vallásnak más kérdéseit is igen gyakran a tudomány nevében támadják. Így Haeckel, egyik, a világ nagy részében elterjedt művében (*Welt-rätsel*) azt mondja, hogy Isten, szabadság és halhatatlanság oly babonák, melyeket a tudománynak le kell rombolnia. Mások meg hajlandók azt vitatni s ezt Haeckel és a monisták is nagyban hirdetik, hogy mivel a tudománynak egyik vagy másik ága ellentétbe jutott azokkal a tényekkel, melyeket a keresztény vallás alapja, a biblia hirdel, mint a hat napon való teremtés, az ember származása, vizözön, csudák, stb., ezért a bibliának s így a rajta nyugvó vallásnak létünt volna a napja s akik még mindig a vallásos felfogás mellett vannak, azokat szeretik avúll világfelfogás hívének tüntetni fel.

A dolog azonban nem úgy áll. A teológiai tudományoknak igazsága s így a vallás igazsága is nem függ a természettudományok változó eredményeitől, éppen úgy, mint ahogy a természettudományok igazságai nem a teológiai megállapításoktól függenek. Valamikor a teológia volt az egyetlen tudomány, amely az égről, a földről, minden létezőről számot adott s amely a természettudományokat is a maguk primitív alakjában magában foglalta. Most a természettudományok azzal felelnek erre, hogy a teológiai kérdések megfejtését is maguknak akarják lefoglalni s a nagy közönség előtt azt a hitet akarják ébreszteni, mintha a tudomány szóra csak a természettudomány volna érdemes. Így akarják a teológiának visszaadni a régi gyámkodást. A teológia azonban tiltakozik az ellen, hogy idegen tudományok akarják az ő körébe tartozó kérdéseket megállapítani. A teológiának meg van a maga köre és módszere s létele nem függ más tudományok támogatásától, vagy támadásától, hanem a maga körében meg tud felelni minden kérdésre, ami tényleg az ő körébe tartozik.

Így ha vannak — mert tagadhatlanul vannak — olyan tételei a régi teológiának, amelyek a mai világfelfogással nem egyeznek meg, arra a kérdésre azzal felel, hogy azok

a tételek a keletkezésekkori világfelfogásnak felelnek meg s mint ilyenek, történeli értékkel bírnak s a folyton haladó emberi szellemnek nemcsak joga, hanem kötelessége is a teológiai kérdéseket folytonosan tovább fejleszteni. A haladás általános törvénye alól a teológia sem kivétel, mert ha azzá akarnák tenni, azt jelentené, mintha a szellemi életnek egy igen fontos kérdését nem akarnók fejleszteni egyáltalán.

A halhatatlanság kérdése a keresztény vallásnak lényeges része. Változzék akármily hihetetlenül meg az eddigi világfelfogás, törődjék akármily keveset a jövő kérdésével a mának élő ember, azt azonban lagadni nem lehet, hogy mily nagy szerepet töltött be a jövő élet hite a keresztény vallásban. Az evangéliumoknak nemcsak minden lapja által a menyországra s Pál apostol határozottan kijelenti, hogyha Jézus föl nem támadott, akkor »hiába a ti hitetek és hiábavaló a mi prédikálásunk is«. A Jelenések könyve határozottan állítja a testnek feltámadását, mely könyv alkalmat adott khiliasztikus gondolatokra, melyekkel a keresztény egyház történetében igen gyakran találkozunk.

A feltámadás és ezzel egybekötött ítélet gondolata nagy befolyással volt arra, hogy az első keresztény századok mártírjai oly önfeláldozással mentek a halálba. Mégis azonban, a keresztény vallásban akármily nagy szerepet játszik is a jövő élet kérdése, a vallásnak nem mindig elmaradhatatlan kelléke ez, azaz el lehet képzelni vallást a jövő élet kérdése megfejtése nélkül is. Olvassuk csak végig a Mózes öt könyvét és erről a nagy fontosságú kérdéstről egy szót sem találunk ottan. A tiz parancsolatban csak hosszú életről »és nem a jövő életről, vagy örök életről« volt szó. Pedig az a törvény vallásos gondolatok közepette jelent meg és a vallás ereje s nem más körülmény tette elfogadhatóvá. Azonban a fejlettebb, tökéletesebb vallásokból nem hiányzik ez a nagy fontosságú kérdés.

Igy tehát ha az emberiségnek ezen értékes hite el is veszne, azért a vallás mégis megmaradna. De a dolog nem áll ott, hogy az emberiség ne hinne a jövő életben. Az Apokálipszisnek s általában az első keresztényeknek a test feltámadásáról való hite fölött már napi rendre tért az emberiség s nem várjuk most, hogy az angyal trombitájára a sírok megnyiljanak, de a lélek — Madách szavai szerint — »e kínos szent örökség« ma is az örökkévalóság után vágyódik.

Ha módunkban volna az egész kereszténység kebelébe tartozó hívő lelkeket ebben a kérdésben megkérdezni, bizonyos, hogy a többség ezen állítás mellett törne pácát. Legalább is azt mutatja az a próba, amit tiz évvel ezelőtt

az amerikai »Society for Psychial Research« tett,¹ midőn ezzel a kérdéssel kapcsolatosan körkérdéseket adott ki. S következő kérdéseket tette fel: I. Szeretne-e a »halál« után újra élni, vagy nem? II. a) Ha igen, milyen föltétel mellett? Szereine-e tovább élni minden föltételre való gondolás nélkül? b) Ha nem, milyennek szeretné a jövő életet: megelégednék-e a mostani ételhez némileg hasonlóval?

A feleletek többsége a jövő élet után vágyódik, de nem hiányzik az oly felelet sem, amely vagy nem törődik a jövő kérdésével, vagy pedig éppen a megsemmisülést óhajtja. Valami olyan felelet is van, amely azt fejezi ki, amit Goethe mesteri tolla így rajzol:

Mi túl van, azzal nem sokat törődöm,
Aztán, mi jöhet, jöjjön ám.
Mit bánom, túl mi lesz velünk majd,
Hogy gyűlölünk-e, szeretünk-e majd...

(Goethe: Faust. Ford.: Dóczy Lajos.)

Bizottság úgy találja, hogy a megsemmisülés vágya »némelyeknél a rosszra való hajlam, több esetben pedig valótlan póz miatt van, mely csak előítéleteknek és rossz szokásnak az eredménye, némely esetben pedig a képzelet hiányának az eredménye«. Némelyek figyelemre méltóan elmélkednek a kérdés fölött. Harriet Martineau a nyugalom vágyáról beszél, azt mondván, hogy őt az örökkévalóság fárasztaná. Ez is a képzelet hiányára valló megjegyzés. Bray Károly meg így ír: »Hálás vagyok az életért és szívesen újból kezdeném, de semmi kedvem sínesen egészen új körülmények között kezdeni életet s nem is tudom, hogyan lehetne új testtel, új körülmények között lenni, midőn a mostani létemre való visszaemlékezés egyáltalán nem volna kedves nekem«. Más meg tréfát csinál a kérdésből, mert fölemlíti, hogy örökké tartó teaestélyeken vidám barátok társaságában kedves lehet az itt félbenszakadt életnek túlvilágon való folytatása.

Ezekből a feleletekből azt kell gondolnunk, hogy az illetők nem mélyedtek el a kérdésben és hogy sokan csak azon naiv felfogásra gondoltak, mely szerint a földi élet után örök vígság, örök nyugalom, vagy örök gyötrellem vár a lélekre. A kérdés nem volt elég határozottan, a modern ember lelki világának megfelelően feltéve.

Hogy azonban fejtegetésünkben zavar és félreértés ne álljon be, meg kell állapítanunk, hogy hogyan fogjuk fel

¹ S. H. Mellone: Present Aspects of the Problem of Immortality. Hibbert Journal II. k. II. k. 725—726. l.

a kérdést? Mert éppen azért adtak a megkérdezettek oly különböző feleleteket a feltett kérdésekre, mert ott sem állott a kérdés elég határozottan körülírva előttük. Midőn halhatatlanságról beszélünk, némelyek értik a test feltámadását, mások a nagy szellemeknek az utókor emlékeiben való fennmaradását, mások meg az egyéni léleknek örök életét.

A test feltámadásáról szóló hitet nem vehetjük másnak, mint a primitív fántáziának, már csak azért sem azonosíthatjuk a halhatatlanság fogalmával, mert — amint Brassai megjegyezte — az nem volna egyéb, mint ellentmondás. Ha feltámadás van, akkor kellett lennie halálnak s így az örök élet, bármily kis időre is, de megszakadott.

Ha a halhatatlanságot csak a világhírű emberek nagy műveiben és nagy tetteiben keressük, akkor a halhatatlanság aránylag csak nagyon kevés ember kiváltsága. Mert akkor az emberiségnek egy óriási nagy része nem tud feljutni erre a magaslatra s így az ő egész lénye csak a »szűk korlátú létbe« volna szorúlva. Azonban a világ nagy szellemeinek neve és dicsősége is egykor a feledés sötét fátyola alá kerül. Nekünk él néhány ezredévig, vagy még tovább is, de egyszer csak az is elvész s mi az idők végtelenségéhez képest akár tizezer esztendő is? Így tehát ez nem örök élet, nem halhatatlanság, hanem csak hosszú élet.

Gyönyörűen fejezi ki ezt a gondolatot hazánk filozófus költője, Madách Imre, nagy művének, »Az ember tragédiájának« IV. színében. Az emléket az utókor számára biztosítani akaró faragó kérdést intéz aziránt, hogy mi lesz hibéből pár ezredév után:

... Egy vágy ver föl mámoromból,
Talán bolond vágy — óh de teljesítsd —
Hagyj vetnem egy marék pillanatot
Előre, egy pár ezred év utánra,
Mi lesz hibéből?

Lucifer.

Amig esőkolóztak,
Nem érzed-e a lanyha szellőt,
Mely arcodat legyinti s elröpül?
Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak néhány vonalnyi,
Egy századévben már néhány könyök,
Pár ezredév guláidat elássa,

Homoktorlaszba temeti neved,
Kéjkerteidben a sakál üvölt,
A pusztán koldus, szolga nép tanyáz!

A hir, név, dicsőség oda vész, annak számára nincsen halhatatlanság s ha mégis szoktunk ezekről a halhatatlan jelzővel kapcsolatosan beszélni, az csak a mi emberi fogalmaink szerint halhatatlan és nem a szó valódi értelmében.

A keresztény vallás az egyéni lélek, tehát minden emberi szellem halhatatlanságáról beszél. A mai ember már nem is tudja elképzelni a test feltámadását s arra semmi szükség nincsen is, mert mint a bibliai származás története előadja, azt a föld porából teremtette Isten és ismét porrá fog válni.

A lélek halhatatlanságát következő érvekkel szokták támogatni.² 1. Metafizikai okadat. A lélek a testtől külön valami, az örökkévalóból, a világlélekből, Istentől származik s így isteni, örökkévaló s ezért a test kimulása nem vonhatja maga után a lélek határát is. 2. Igazságszolgáltatási okadat. A földi élet nagyon egyenlőtlen és igazságtalan. A jó, az erényes ember szenved, míg a bűnösnek gyakran jól megy a dolga.

A világot kormányzó igazságos mennyei Atyában hívő keresztény felfogás meg van győződve, hogy a jövő életben a földi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek kiegyenlítődnek. 3. Éthikai okadat. Az életben azok, akik magasabb erkölcsi célért küzdenek, azt tapasztalják, hogy az embernek magasabb természete folytonosan küzd az alacsonyabb természete ellen. Az alacsonyabb természet a test és a test kívánságai, a magasabb természet pedig a lélek sajátja. Minél nagyobb mértékben sikerült a léleknek legyőzni a testet, annál magasabban áll a lélek erkölcsileg. Plátó azt hirdeti, hogy a test csak hátrányára van a léleknek s a lélek, hogy megszabaduljon bűneitől, melyeket a földi életben elkövetett, még más emberekben, vagy esetleg állatokban is kell, hogy vándoroljon. De a keresztény felfogás is azt tartja tökéletes életnek, midőn az ember egészen a lélek törvényei szerint él. Tolstoj Leó a »Kreutzer Sonata« című világhírű regényében annak a gondolatnak is kifejezést ad, hogy a földi élet hiábavaló és az ember igazi célja, a szellemi élet szempontjából meg éppen ártalmas is, tehát arra kell törekednünk, hogy a szellem

² William Dillon: The great Question, Hibbert Journal X. k. 543—560, I. V. ö. Encyclopedia Britanica „Immortality“.

uralkodjék a test fölött. A tisztán lelki élet lehet csak igazi boldog. Ha az ember célja a tökéletesedés, akkor okvetlenül lenni kell halhatatlanságnak, mert a tökéletesség eszményét a földi életben nem lehet elérni. 4. Érzelmi okadat. Az emberi szív csak azon reményben tud beenyugodni kedveseinek elvesztésébe, ha reményli, hogy ama jobb hazában viszontláthatja őket. Ezen érv sűgárzik ki Tennyson »Im memoriam« című költeményi sorozatból. »Az a vágy — így szól Emerson — hogy a halhatatlanságnak bizonyítékait keressük, legerősebb bizonyíték mindenek között«.

Ezeket a bizonyítékokat lehet természetesen bírálni, lehet azokat gyöngébbeknek vagy erősebbeknek találni, de a cáfolata sokkal nehezebben fog sikerülni, mint bizonyítása. Ez a kérdés is azok közé a kérdések közé tartozik, amelyeket a kétszer kettő pontosságával nem tudjuk meghatározni, de ki állíthatja azért azt, hogy ami ily kézzelfoghatóan nem bizonyítható, az egyáltalán nem is létezik? Különben a lélek halhatatlanságának minden bizonyításánál tekintetbe vendő az a világfelfogás, amelyből az okadatokat vesszük, mert csak így érthető meg a kérdés egészen.

William Dillon tapasztalatai után akarja a lélek halhatatlanságát bebizonyítani egy érdekes cikkben.³ A legmegbízhatóbb tapasztalat az volna, ha valaki a túlvilágról visszajöhetne s akkor mondaná el a látgyról való tapasztalatait. Ily kézzelfogható tapasztalati ténnyel, akár mily nagy mértékben is szeretné, írónk nem szolgálhat. Hanem csak arról a tapasztalatról beszél, amit tényleg lehet tapasztalni. Így Dillon elvezet egy halotthoz, akít ismertünk. A halál után is ugyanaz az alak, aki azelőtt volt, csak egy hiányzik belőle, a lélek, a személyiség. Most az élettelen test nem az ő személyisége, éppen úgy, mint a szobában levő butor nem nevezhető személyiségnek. Hová lett a személyisége? Erre nézve Dillon három feleletet állít fel: megszűnt létezni, tovább él, vagy pedig nem tudjuk: tovább él, vagy egyáltalán nem él.

Dillon az első állítást, a léleknek, — ő személyiségnek nevezi — további életét fogadja el. Azzal az érvvel bizonyítja, hogy az a csodás valami, amit személyiségnek nevezünk, észrevétlenül egyesült az emberi testtel. A test és a lélek folyton harcban állanak egymással s az ember annál nemesebb, minél állandóbb és biztosabb benne a lélek diadala. A beállott halál alkalmával a léleknek, a személyiségnek semmi nyomát nem találjuk, de a test a

⁴ U. o. i. m.

régi alakjában előttünk van. Hát éppen a léleknek, az ember értékesebb részének kellett volna elvesznie? A lélek tehát tovább él, de Dillon nem akar a pantheizmussal egygyékényen árujni s így azt akarja bizonyítani, hogy a lélek, mint egyén él tovább, tehát nem veszíti el személyiségét. Ennek bizonyítására ismét a testhez tér vissza s azzal akarja a személyes halhatatlanságot bizonyítani, hogy amint a test az élet megszűnte után megtartja régi alakját, a lélek is megőrzi sajátos egyéniségét. Hogy ez a bizonyíték az erősebb kritikát nem állja ki, azt maga Dillon is érzi s itten felhozta a halhatatlanságot általában bizonyító érveket. Valóban úgy áll a dolog, hogy az erkölcsi, igazságszolgáltatási és érzelmi okadatok mind a személyes halhatatlanságot tételezik fel. Egyébként ezek az okok nem támogatnak semmit. Dillon utolsó erősségül felhozza Plató Phaedonját, melyben a halhatatlanság bizonyítékai vannak Szokrátesz szájába adva. De nem a Szokrátesz szájába adott bizonyítékokkal bizonyítja a lélek halhatatlanságát, hanem a Szokrátesz halálával. Az a tény, hogy egy ember meg tud halni nyugodt lélekkel az igazságért, legnagyobb mértékben bizonyít a lélek halhatatlansága mellett. Dillon ezzel úgy érzi, hogy eljutott oda, amit a keresztény vallás, mint kijelentést tanít s hogy a lélek halhatatlansága éppen úgy be van bizonyítva, mint a valószínűséggel beh bizonyítható bármely más kérdés.

Ennek a bizonyításnak őszinteségében és komolyságában kételkedni nem lehet. Azonban legtöbb bizonyítéka csak hasonlat, ami alkalmas a kérdés egyes részleteinek megértésére, de bizony a hasonlatok még nem tudományos bizonyítékok. Ha tapasztalati úton akarjuk beh bizonyítani a lélek halhatatlanságát, be kell ismernünk e téren való tehetetlenségünket. Hanem ha az újabb időben megfélemtősen kultivált filozófiai irányt, a pragmatizmust hívják segítségül, akkor többre fogunk menni. Ez az irányzat a sikert tekintli mindenben döntő érvényűnek. Csak az lehet igazság, ami célszerű is. Már pedig hasonlítsuk össze az emberi haladást, a társadalmi fejlődést és minden elgondolható nemes cél érdekében, melyik tannak van nagyobb értéke, annak-e, amely az ember szellemének megsemmisítését hirdeti, vagy pedig annak, amely a lélek számára megnyitja az utat a végtelen tökéletesedés felé? A felelet könnyű, a kérdés eldöntése önmagától kínálkozik. Akármely magas hivatást is tulajdonítsunk az embernek, de ha a lélek számára csak az emberi élet szűk határait gondoljuk el, akkor igazat kell adnunk Homérosznak, midőn azt mondja: minden teremtmény között legszomorubb az embersors. Olyan az, mint a sárgult falevél, mely sár-

gultan lehúll és széthordja a szél. Ezt a szomorú sorsot Schopenhauer egy kissé más vonatkozásban s egy kissé prózaiasabban úgy fejezte ki: Minél inkább vizsgálom az emberi természetet, annál jobban irigylem a kutyám sorsát. Ámde a lélek halhatatlanságának komoly hite az ember lelkét mindig megóvja a léten pesszimizmustól, a kétségbejítő kételyektől s alkalmassá teszi az embert arra, hogy szép és magasztos ügyért, az örökkévalóság gondolatáért folyton lelkesedjék és munkáljon. Igaz, hogy az erkölcsnek igaza van, midőn a jót csak önmagáért tartja jónak s midőn egyik filozófus azt mondja: »Akarom, hogy mennyország és pokol nélkül is legyen erkölcsiség«. Ámde Ribotnak is igaza van, midőn azt állapítja meg, hogy valamely, még a legmagasztosabb eszme is csupán eszme, az értelemnek egy műve, képtelen valamit tenni, ha nem társul érzelmi indító okokkal. Ebből a szempontból nem volna fölösleges fáradság végig menni az emberiség történetén és kimutatni, hogy a halhatatlanság hitének milyen befolyása volt a társadalom haladására. Azonban ez alkalommal ez nem célunk, hanem csupán annak a ténynek a megállapítása, hogy a keresztény vallás egyik leglényegesebb tana, a halhatatlanság, a tudomány mai világánál is megáll. A régi primitív tant a test feltámasztásáról ma már a történelm egyik emlékének tekintjük, de a lélek halhatatlanságának vágya ott van a lelkek mélyén.

Igy tehát az ébredő természettel, amely az embernek lelkében a bizalom és reménység virágait nyitja ki, szívünk egész lelkesedésével ünnepelhetjük a halhatatlanság nagy és dicső ünnepét s ha gondolatban el is megyünk a Golgothára s képzeletünkben látjuk, amint az igazság bajnoka lehajtja fejét, kiadja lelkét s mély szomorúsággal elmegyünk a sírhoz, a megvigasztalódás érzelmével vesszük tudomásul az evangéliumi szöveget: »A testet megölhetik, de a lelket nem. Mit keressetek az élőt a halottak között...«

Két úton.

És a teremtő szólott hozzám:
Fiam, alá is, fel is út van.
Válassz s indulj, amerre tetszik,
Én senkinek sem állok útban.

S szólottam én a teremtőhöz:
Jól van Atyám, én indulok.
Köszönöm, hogy nem állsz utamba,
De választani nem tudok.

Azóta nem járok magammal...
A lényem kétfelé szakadt,
Két útra tért. Az egyikén föl,
A másikon alá halad.

A fennsőn ott... hímes palástban
Fejedelmi göggel lépdelek.
Fogadnak az alattvalóim:
A bére, a lég, a fellegek.

S fölebb, fölebb, ünneplő fényvel
Ragyognak rám a csillagok.
A földről egy rokonra várnak
S álmodom, hogy az én vagyok.

De itt alant... rongyokba járok,
Lábam alatt por s úti sár.
Tarisznyámban inség falatja,
Előttem rőt, sovány határ.

Sápadt egén fekete hollók
Éhes csoportja csavarog.
Meddig, hová: kérdik rekedten
S közömmel én csak ballagok.

Mert én nem járok önmagammal,
A lényem két felé szakadt.
Két útja van. Az egyikén föl,
A másikon alá halad.

S bensőmben itt úgy sejttem, érzem:
Két külön élet lángja ég
S egyszerre fogják örökölni
A földi por s az égi kék.

És ha álmom csak álom volna,
Marad még fönn egy vigaszom,
Hogy — útjaim ha véget érnek —
Ölén a mély megérkezésnek
Magammal is találkozom.

Jékey Aladár.

A példabeszédekből.

(28—1.)

A bűnös mindig futva fut,
Ha áll, ha ül, ha fekszik ágyon.
Rémség előtte minden út
S minden zugoly e nagy világon.

Igazak lelke nem remeg.
Nyugodtan ülnek, bátran járnak.
S mikor alusznak, gyermekek,
Bizakodó kis oroszlánok.

Jékey Aladár.

PAP MÓZES.

1830—1914.

Amilyen csöndes és zajtalan volt 34 évi tanári működése, olyan volt nyugalma is. 1891-ben ment nyugalomba. Lelépve: a közélet színpadáról, kedvesei, meghittjei kis körébe vonult vissza s azóta ritkán hallatott magáról. Csak nagy néha jutott el fülünkbe egy-egy kis híreske, mely arról szólt, hogy milyen családi életet él az az ember, aki előttünk, kis diákok előtt, maga volt a köleléségteljesítés personificatioja. És nem tagadjuk, bizonyos fájdalmas kedvetlenség borul lelkünkre elgondolván, hogy annyira kisodródhatik az emlegetés és emlékezés medréből az, aki egyházunk és főiskolánk életében olyan magas polcra emelkedett s annyi éven keresztül ez ügyekben szava súllyal és nyomatékkal esett a latba.

1830-ban született Szentmihályon, Udvarhely megyében. Iskoláit a székelykeresztúri, torockói és tordai partikulákban kezdte s a kolozsvári főiskolában végezte, de meg kellett szakítania, mert a 48. szabadságharc viharai őt is a nemzeti ügy szolgálatába szólították. Nemzetőrségi őrmester volt s a szabadságharc lezajlása után 1853-ban tett érettségi vizsgát. A teológiai kurzus elvégzése után rövid ideig senior volt. 55-ben papnak szentelték s még ugyanazon évben külföldi egyetem látogatására szemelték ki. 1856-ban a göttingai egyetemre ment néhai Nagy Lajos társával. Webertől fizikát, Wöhlertől vegytant, Dirichlet-től matematikát hallgatott. Egy év múlva a berlini egyetemre iratkozott be. 1857 szeptemberében rendes tanárnak választották. Egyúttal pap is volt 2 évig, 1859-ben közigazgatási jegyző lett, 62-ben egyházi főjegyző. Kriza püspök halála után mintegy másfél évig tanári teendői mellett egyházi főjegyzői minőségben végezte a püspöki teendőket is. Ezután mennyiségtant és geometriát tanított pályája végéig a főgimnáziumban. 1876-ban a zsinati főtanács sáját kérésére

fölmentette a főjegyzői teendők végzése alól. 1891-ben agyszélhűdés érte s az iskolai év végével nyugalomba vonult.

Pap Mózes a tiszta, átlátszó, könnyen kiismerhető jellemek közé tartozott. A modern lélek komplikáltabb alkotatótól egész lénye idegen volt. Nem közlékeny, nem bizalmas, de akinek szíve kitárul és megnyilatkozik, az egyszerűen nemes és tartalmas világot lát maga előtt, a melyet a régi idők kedves humora áraszt el. Lelke nem vágyik magasságokba, elérhetetlen utópiák nem zavarják békéjét; az élet lármás piaca nem csalogatja, inkább visszariasztja, kevés számú, de jól megválasztott barátai körébe, ahol nyugalmas, megelégedett életet él s a szemlélődő böles derűs szemüvegén át látja a dolgokat. Tanítványaira nem csillogó elméletekkel, sziporkázó ötletekkel, magával ragadó szónoklatokkal hat, hanem egyénisége egyenes irányú körvonalaival, gondolkozása nemes egyszerűségű tartalmasságával, erkölcsi jellege vonzó egyenességével és erejével és a kötelesség teljesítésnek ezekből folyó, szinte gépiesen szükségképeni pontosságával.

Kantról, a königsbergi bölesről följegyezték, hogy a városi toronyórát utána igazították, mikor pontban 12-kor déli sétájára kilépett a kapuján. Mi is lelkünk szerinti kötelességnek érezzük följegyezni a megboldogultról, hogy tőle nem szónoklatokat hallottunk a kötelesség teljesítés nyomán járó boldogság és megelégedés érzéséről, hanem mindennapi élete legfőbb szabályozó elve volt, amelytől nem ismert eltérést.

A lassan és megfontoltan haladó nemes konservatívizmus embere, a láрма nélkül, zajtalanul működő munka híve, akinek hatása alatt nemes vezető jellemek, szilárd erkölcsi jellemerővel bíró emberek kerültek ki a közélet mezejére. Legyen áldás emlékeztén és legyen csendes síri nyugalma!

Egyháztörténeti adatok.

III.

Lázár István levele Agh István püspökhöz.

6.

Bécs, 1773 május 19.

Tiszteletes Püspök Uram,

Nékem érdemem felett való Tiszteletes Jó Uram!

Mivel tiszteletes Püspök Uram 21-a Aprilis datált és *Rákosi* uram által küldött levelében, melyet részemről alázatossággal vettem, mindkettőnkéről méltóztatott emlékezni s annak continentiáját nagyobbára mindkettőnkre terjeszteni, ámbár *Nagy György* uram maga nékem tett relatioja szerint, a tegnapi napon maga különös dolgai iránt tiszteletes Püspök Uramhoz dirigált levelében, maga részéről válaszolt légyen azon tiszteletes Püspök Uram levelére; mindazonáltal ítéletem szerint kötelességem elmulatásával cselekedném, hogyha én is válaszom ezen nevezett levélre per praesentem occasionem tiszteletes Püspök Uramnak nem küldeném. Kivánom azért ezen levelecském is tiszteletes Püspök Urat örvendetes állapotban tisztelhesse.

A *Jakabházi* úr által küldött beneficiumot, hogy én is háládó szívvel vettem légyen, Isten ő szent felsége életemnek kedvezvén, annak idejében effective kivánom megbizonyítani, alázatossággal köszömvén tiszteletes Püspök Uramnak ebben irántunk tett szorgalmatoskodását s assistentiáját.

Szomorúan értettem mind tiszteletes Püspök Uram, s mind tekintetes *Gélei* úr leveléből a singfalvi casust, melyben és egyebekben is, hogy lehessen Statusunk neve alatt instantia által ő felsége eleiben penetrálni, nagyon szorgalmatoskodtam iránta. Azért is más utot és módot nem gondolhattam volna, agens *Matolai* urat magam requiráltam, jó ismeretségében lévén már régtől fogva a tiszt. agens urnak, ki is religiojára nézve lutheranus, de mindazonáltal igen jó lelkű, emberséges öreg embernek ismertem lenni, kinek is tanácsa ez: Hogy nem árt ugyan ő felségének is porrigálni egy igen rövid instantiánkot; mindazonáltal minthogy itten a religiosumok különös commission folynak, ezen commissioban lévő consiliarius urakat szükség mindenek előtté requirálni és instruálni; mivel ő felsége is ezeknek hírek nélkül in similibus resolválni nem

szokott, és az ő felségének repraesentáltatni szokott instantiakot is in similibus negotiis szokta Ő felsége kiadni a commissiora, s ottan decisio vagy resolutio lévén reája, úgy referáltatik Ő felségének a referens consiliarius úr által, s akkor Ő felsége vagy változtattya, vagy helyben hadgya az opiniot.

Már pedig a tiszt. agens úr ezen commission levő consiliarius urakat jól isméri, és amint mondja, nevezetesen ketteje igen jó urai. Azért is fogadja a tiszt. agens úr, hogy ha reája fog bizattatni ezen dolog, egész igyekezettel jóvá tenni el nem mulattya, s javasolja is, hogy Statusunk magát elnyomattatni ne engedje, hanem most, míg még ideje vagyon, minden szabados és rendes mediumokat elkövessen s elkövettesen; mert ha csak hallgatunk, bizony még jobban elnyomattatunk. Kivánnya pedig a tiszt. agens úr, cum conditione ha fog requiráltatni, hogy tiszt. Püspök Uramék egész informatiojokat küldjék mindenekben, úgy nevezetesen a singfalvi casus iránt is genuina facti speciést küldessék, hogy tudja maga is ex fundamento a dolgot és informálhassa a consiliarius urakat is. Azt is mondá a tiszt. agens úr, hogy ha úgy fogna tetszeni, hogy magunk immediate adjuk bé Ő felségének az instantiát, audientiát bizonyosan szerez. Mindazonáltal javasolja a megírt mód elkövetését, és hogy ne csak elkezdje Statusunk a dolgot, hanem végére is hajtsa. Ezen agens úr promoveálta akkor is causánkat, a mikor Tordán a miénkek kihányattatának az officiumokból, és egészszén okozza a miénkeket vagy Statusunkat ez iránt; mert azt mondja, ha igyekeztek volna és félben nem hagyták volna, bizonyosan restituáltattak volna. A tiszt. agens úr nevezetesen tisztelteti tiszteletes Püspök Uramot, és kéreti azon, hogy ezen levelecskének ne sajnállya megadattatását procurálni olly móddal, hogy választ vehessen azon *tordai Kis András* nevű embertől; mivel causáját procurálta és kívánsága szerint el is végezte, s postán küldött levelére semmi választ tőlle nem vehet. Igéri a tiszt. agens úr is maga szolgálattját tiszteletes Püspök uramnak ebben reménlett succursusáért. En pedig, midőn ujabban magamat tiszt. Püspök Uramnak alázatosan insinuálnám, kérvén assistentiáját tiszteletes Püspök Uramnak consolatásom iránt a fellyebb való menetre kívántató költségben s annak, ha lehetséges volna hamarsággal lehető telküldését en, tiszteletes Püspök Uram favorában és gratiájában ajánlott, maradtam Bécsben 19-na Maji 1773

tiszteletes Püspök Uramnak

alázatos szegény szolgálja

Lázár István m. p.

P. S. Most talán nem ártana a felséges császárt requirálni instantia által statusunk dolgai iránt; mivel ha most nem szöllana is azon dologban, saltem pro futuro jobban emlékeznek felőlünk. Maga tiszteletes Püspök Uram is Ő felsége cleiben azt tartom, nyerhet audientiát.

A kolozsvári unitárius főgimnázium régi keleti szőnyege.

Régi egyházvizsgálati jegyzőkönyveink a templomainkban többféle fajta szőnyeget emlegetnek. Leggyakrabban a *török* szőnyeg, néha a *székely* s ritkábban a *sváb* szőnyeg nevével találkozunk. A följegyzéskeből a szőnyegek rendeltetésére is lehet következtetni. Mindig a templomi padokon, főleg a patronusok vagy a pap székén, s néha az Úrasztalán, vagy a szószéken találjuk azokat. Első sorban kétségtelenül díszítő célt szolgáltak, de a padokban télen a hideg ellen is jó szolgálatot tettek.

Egy XVII. századi írónk, Frölich Dávid¹ megemlíti, hogy az erdélyi szászok, kiknél a templomokban a legtöbb szőnyeg maradt fenn napjainkra, azokat a templom földjébe temetett családtagjaik emlékére szokták a templomban elhelyezni.² A mi egyházvizsgálati jegyzőkönyveink ilyen célú szőnyegadományozásról nem tesznek említést, ellenben van olyan följegyzésünk, mely egyenesen megmondja, hogy az egyik adományozott szőnyeg úrvacsora osztáskor a patronus székét díszíti.³

Patronus adomány volt az a szőnyeg is, mely 1900-ig *nyárádszentlászlói* egyházközségünk templomában foglalt helyet, majd vétel útján a kolozsvári főgimnáziumunk történelmi és filológiai gyűjteményébe került. A szép szőnyeget itt több szakember megtekintette s az idén fölkerített Budapestre, az Iparművészeti Múzeum által rendezett szőnyegkiállításra. E kiállítás katalógusa 215. szám adja e műtárgyunk első szakszerű leírását, a következőleg;

„*Kétoszlopos szőnyeg*: Tükrében piros középmező, kétoldalt egy-egy csürlős díszű és kampós szélű oszlop, mindkét végén törtvonalú, alacsony boltívvel, kék boltmezőiben két oldalt szimmetriku-

¹ Medulla Geographiae practicae. Bártfa, 1639. Erdélyi részletét lefordítottam a Földrajzi Közlemények 1907-i évfolyamában a 2. füzetben.

² A megjegyzés Brassó városánál, hol a fekete-templomban ma is az erdélyi templomok közül a legtöbb szőnyeget találjuk együtt, a következő: „Itt mellékesen megjegyzendő, hogy az erdélyiek az új sirokat kövek helyett nagyértékű török vagy perzsa szőnyegekkel takarják le.”

³ Bölönben, az 1789 febr. 21-én tartott püspöki vizsgálat alkalmával. Itt akkor öt török szőnyeget sorol föl a vizsgálati jegyzőkönyv, melyek közül egyik 1652-ből való volt. Ezekről az 1828 ian. 24-én fölvetett vizsgálati jegyzőkönyv megjegyzi, hogy 1825-ben eladták; s 1828-ban már csak egy volt a prédikáló széken. Kolozsvárt 1675-ben 17 darab szőnyegünk volt. Ma egy sincs.

san sovány leveles és virágos ágakkal piros színben, fehér, fekete és sárga részletekkel. Keretsávjában barnássárga alapon szögletes és egyszerűsített rajzi heráti díszítés.

Csomószám: 1800. Hossza: 1'80 m. Szélessége: 1'22 m. Készítési helye és ideje: Kisászia, XVII. század".⁴

Mivel a szőnyegre vonatkozó történeti adatok nincsenek közzétéve, azokat a katalógus nem használhatta föl. Annál inkább sajtunk e hiány pótlásával, mert a szőnyegre egyházunknak majdnem kétszáz évre visszamenőleg vannak adatai s származása és története megálicapításával értéke is nő.

A szőnyeget 1720 előtti följegyzéseink nem említik, ellenben a marosköri unitárius esperességnek vallásközönségünk levéltárában őrzött legrégebb jegyzőkönyve 1720 december 9-éről már felsorolja a nyárádszentlászlói egyházközség ingóságai között ezzel: *Egy skárlát dufla szőnyeg, Szent-Páli Istvánné Horváth Christina collatuma*. Ugyancsak *egy skárlát dufla szőnyeg* néven említi az 1726-iki püspöki vizsgálati jegyzőkönyv is. Kilencven év múlva, 1816 nov. 6 és következő napjain, midőn Körmötzi János püspök a nyárádszentlászlói egyházközségben vizsgálatot tartott, ismét ott találjuk ezt a följegyzést: „*A papi széken egy szép régi török szőnyeg; alól más, régi megrongyolott és hagyott színű szőnyeg. Amazt Szent-Páli Istvánné Horváth Krisztina ajándékozta*. E kettő közül az utóbbi a ma is meglevő, kissé színehagyott piros mezejű szőnyeg, mely még ezelőtt negyedszázaddal is a papi széket díszítette. Nekünk két százados korán kívül annyival is kedvesebb emlékünk, mert régi patronus-családunk egyik buzgó lelkű nőtagjának emlékét őrzi. Az ajándékozó patrona a nagynevű Petrichevich-Horváth család tagja, a naplóíró III. P. *Horváth* Miklósnak Pókai *Sárosi* Zsuzsától, 1688 április 20-án született leánya volt. Nagyszülei Pókai *Sárosi* János portai követ és maroszéki főkirálybíró, s *Ébeni* Zsuzsa, ott laktak Nyárádszentlászlón. Az ajándékozót valószínűleg ezeknél szerzett kedves emlékei ösztönözhatték arra, hogy a nyárádszentlászlói szép régi templomban, hol a Pókai *Sárosiaknak* 1645-től kezdve több díszes családi széke máig is meg van, ő is szaporítsa családi emlékeit. Az adományozó patrona különben magtalanul halt el szolnok-loboka megyei, kalocsai birtokrészét nagy alapítónk apja Suky László és testvérei örökölték.⁵

Kelemen Lajos.

⁴ Csányi Károly, Csermelyi Sándor és Layer Károly: Erdélyi török szőnyegek kiállításának leíró lajstroma. Budapest, 1914. A 66. lapon.

⁵ Cs. *Sándor Imre*: A széplaki Petrichevich-Horváth család. 11. l.

Itt említjük meg, hogy a szőnyegről *Gál* Ernő VIII. oszt. tanulónk fényképet s erről *Rotaridesz* István VIII. osztályos tanuló szépen sikerült nagyított felvételt készített az egyházi levéltárnak és az Erd. Múz. Régiség-tárának.

KÜLÖNFÉLÉK.

Tanáraink értekezlete. Tanáraink ez évi értekezletüket április 9-én tartották a kollégium dísztermében. Csaknem teljes számmal voltak jelen a tanárok, s jól esett látnunk, hogy a tárgyalásokon elejétől végig a püspök, a fő- és felügyelő gondnok urak és sok meghívott érdeklődő vendég jelen volt. A tárgysorozat különben sok nagyfontosságú kérdést ölelt fel, s a tanácskozás 2 órai megszakítással d. e. 9-től esti 7-ig tartott. A középiskolai reform kérdése volt a tárgysorozat aktuális pontja, mellyel Pap Mózes igazgató és Pálfi Márton tanár előadásában két értekezés foglalkozott. A tárgy természete hozta magával, hogy az ellentétes nézetek és felfogások között egyeztetés és megállapodás nem jöhetett létre. De abban a tudatban volt az értekezlet, hogy a kérdés szőnyegen levő megoldásához sok értékes adattal és szemponttal járulhatott hozzá. Nagy Lajos tanár *A lerajzolás tanítása* címen mélyenjáró tanulmányt olvasott fel, melynek nyomán megerősödött az a meggyőződés, hogy a rajzolásnak a megreformált középiskolában jelentős helyet és szerepet kell juttatni. Dr. Boros György a *nevelő tanárságról* sok finom megjegyzéssel és gondolattal támogatott indítványt terjesztett elő, melyhez az értekezlet elvileg hozzájárult. A tanári karoknak lesz alkalma még e kérdéssel foglalkozni. Végül dr. Kiss Ernő tanár amerikai tanulmányútjáról tartott vetített képekkel tanulságos előadást. Az értekezlet tagjai d. u. 2 órakor a konviktus helyiségében közbédre gyűltek össze, melyen mintegy 50-en vettek részt. Ebéd után a tagok Gál Jenő felügyelő gondnok vezetése alatt tisztelegtek a püspök és Fekete Gábor főgondnok ur előtt, s különösen a családi pótlék ügyére hívták fel figyelmüket.

A vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetését a pénzügyi bizottság már letárgyalta. Örvendetes, hogy 159 millió jut már e tárca javadalmazására 600 új tanítói és 100 új óvónői állást szerveznek. Az előadó az egyetemen az orvosi kar és a műegyetem túlzásfoltóságára mutatott rá. Az egyházak segítségére és a lelkesízi jövedelmek kiegészítésére 900,000 K. több kiadást fordítanak. A tárgyalás alkalmával Pap Géza a hazai műtárgyak és műemlékek védelmére kért intézkedést, Zsilinszky a középiskola reformját sürgette, Antal Géza az országos tanári nyugdíjtörvény revíziója iránt érdeklődött Jankovich miniszter válaszában kijelenti, hogy a debreceni és pozsonyi egyetemek felállítása épen azért volt sürgős, hogy az orvosnövendékek egy részét Budapestről az új egyetemekre terelhessék. A műemlékek védelméről legközelebb javaslatot fog előterjeszteni. Tudja, hogy középiskoláink

rosszul vannak elhelyezve, de azt nem merné állítani, hogy nálunk igen sok a középiskola. Ezek az iskolák nevelik a középosztályt és ennek szaporodásától és műveltségétől függ Magyarország jövője. A bajok forrása a minősítő törvényben rejlik. Ha a két iskola-típust egymáshoz közelebb hozzuk, akkor a tanulók helyesebb és egészségesebb eloszlása fog következni, ami mind kulturális, mind pénzügyi szempontból kívánatos. Készséggel elismeri, hogy a vidéki tanulók elhelyezése mennyire fontos az új egyetemek fejlődésére nézve és csak a tanulóknak nyújtandó külön kedvezésekkel lehet az új egyetemek látogatását biztosítani, s a budapesti egyetem túlszűfoaltságát megszüntetni. A középiskolai reform előkészítésén a közoktatási tanács egész télen dolgozott. A tanács nemsokára bevégezi munkálatait, s akkor a tervezetet meg fogja küldeni a felekezeti főhatóságoknak, hogy az összes érdekelt körök hozzászóljanak, s lehetőleg valamennyi érdek figyelembe vételével készíthesse el a reformot. A felekezeti tanárok nyugdíjtörvényéről örömmel jelenti, hogy a már kész javaslatot hűsvét után a törvényhozás elé terjeszti. (Azóta hozzászólás és megjegyzések előterjesztése végett meg is küldötte már a felekezeti főhatóságoknak.) A tanítói nyugdíjtörvény szintén munkában van, s mihelyt készen lesz és a pénzügyi helyzet megengedi, az országgyűlés elé fogja terjeszteni.

A reformátusok készülődése a reformáció 400 éves jubileumára. Az országos ref. lelkészegyesület miskolci választmányi ülésén került szóba az ügy. Egyik alkotásuk a lelkészözvegyek és árvák menedékhelye lesz, az u. n. Kálvineum Hajduböszörményben. Egycéljűre 70 gyermek számára épül. A közoktatási miniszter 100.000 K. adott hozzá. A ref. egyház vezetői nem lankadó buzgósággal agítálnak mellette. Másik alkotásuk a magyarázatos biblia kiadása lesz. A reformátusoknak majdnem minden tudós teológusa résztvesz a munkában. 1917-ben nagyszabású kongresszust fognak tartani, melyen a reformáció jelentőségét és az orsz. ref. lelkészegyesület alkotásait fogják méltatni.

A népesedés problémája. Bernát István felolvasást tartott a magyar tudományos akadémiában e nagyfontosságú kérdéstről. Német, francia és angol kutatások eredményeire és megállapításaira támaszkodva kimutatja, hogy a születések apadása nemzetközi jelenség és e jelenségnek gazdasági és kulturális okai vannak. Általános tapasztalat, hogy a falusi, tehát szegényebb és kevésbé művelt népnél a szaporodás nagyobb, mint a városi nép körében. A városi népesség körében mind nagyobb a gyermektelenség, vagy a kevés gyermek. Csökkentőleg hat a gyermekáldásra az élvezetek vágya és a gyárakban való munka. A születések kevés száma különösen feltűnő a színészek, művészek és a liberális pályán élők körében. Európa népeit sorban vizsgálván, szintén arra az eredményre jut, hogy a vagyon és a műveltség terjedése nem hat emelőleg a népesedésre, hanem ellenkezőleg csökkenti a születések számát. Hazánkban a zsidóság legújabb fejlődése igazolja e tételt. Ami régebben e fajnak nagy ereje volt, a szaporaság, az most kezdi elhagyni. Oka a városokba való tödulás és a kultúrában való emelkedés.

Az orvoslást egyik egyben, másik másban keresi. Leroy Beaulieu közigazgatási intézkedésekben, s a régi egyszerű erkölcsökhöz való visszatérésben, Wolff a sok gyermekes családoknak nyújtandó kedvezésekben, a prostitutio korlátozásában, Fahlbeck az egyén kötelességérzetében, melyet felkölt, erősít és folyton ébren tart *a vallás*.

Dr. Tüdös István püspök beiktatása Március hó 10-én iktatták be a tiszáninneni ref. egyházkerület ujonnan megválasztott püspökét hivatalába Miskolcon. Az ünnepélyen képviselve voltak a konvent, a vármegye, az egyes ref. és ág. ev. egyházkerületek, egyházmegyék, egyes intézetek, egyesületek, társulatok. A főgondnok előterjesztette a választás eredményét, s felhívta a püspököt az eskü letételére. Eskütétel után a főgondnok üdvözölte őt, s átadta a hivatali pecsétet. Ezután a püspök elmondta a szószékből beköszöntő beszédjét Lukács IX. 62. alapján. Ünnepély után tisztelgő küldöttségek jelentek meg a püspök előtt, majd közebed következett.

Németh István dunántuli ref. püspök beiktatása. Március 31-én folyt le az Antal Gábor örökébe megválasztott új püspök beiktatása, melyen szintén képviselve voltak a különböző egyházkerületek, egyházak, intézetek és hatóságok. A közgyűlésen gróf Tisza István főgondnok elnökölt. Az eskütétel után ő üdvözölte a főgondnokot. Ezután a püspök tartotta meg székfoglaló beszédjét. A fölavatást dr. Baltázár Dezső, a tiszántuli ref. egyházkerület püspöke végezte. Ezután tisztelgés és közebed volt.

Vallásos nevelés. Az amerikai unitárius társulat közelebről elhatározta, hogy a vallásos nevelés föllendítése érdekében új kézi könyveket ad ki. Ebben a munkában az a modern gondolat vezeti, hogy az ismeretközlés mellett igazi vallásos öntudat ébredjen a serdülő ifjuság szívében. Célja az, hogy fejlessze a jellemet, a jóra való fogékonyságot, s ezáltal benső boldogságra és közhasznu tevékenységre buzdítsa az ifju nemzedéket. Arra is gondot fordít, hogy az egyes kézikönyvek a paedagogia követelményei szerint alkalmazkodjanak a gyermek lelki világához. Az írőkat is ehhez képest változtatja meg.

A vallásos kézikönyveknek ez a sorozata lelki táplálékot kíván nyújtani a 4—21 éves gyermekeknek és növendék ifjaknak. Minden évfolyam számára külön-külön. A kisebbeknél, természetesen, inkább a tanulók számára. A haladóknál se leckeszerűen, hanem önálló fejezetekben. A felső korosztályban pedig direkt módszer útján inkább irányítva, mint vezetve.

A sorozatnak az az érdeme is meg lesz, hogy egységes szellem lengi át az egészet. Űgyszólván, a gyermekkel együtt nő, mint ama gyönyörű legenda szerint, a Krisztus köntöse. A sorozat tulajdonképpen az unitárius vasárnapi iskolák számára készül. De mások is haszonnal forgathatják akiknek szívében fekszik az ifjuság vallásos nevelésének eminens érdeke. A vasárnapi iskolák — angol és amerikai testvéreinknél — veteményes kert-

jei lévén a gyülekezetnek, nem csoda, ha ily nagy gondot fordítanak rájuk, s most is annak fejlesztése érdekében minden áldozatra készek, mert aki ebben a szellemben nevelkedik, az bizonyjal felvilágosodott, hűséges és munkás tagja leendő a keresztény társadalomnak.

Az első pár szám még az idén ősszel megjelenik, s akkor mi is érdeme szerint ismertetni és méltatni fogjuk. S talán egyházi főhatóságunk is módját fogja találni annak, hogy a mi viszonyainkhoz alkalmazva, egyiket-másikat magyar fordításban is bemutatassunk olvasóinknak. Hiszen ami a vallásos nevelés dolgát illeti, mi se igen bővelkedünk a célnak megfelelő, a gyermek nyelvén irt kézikönyvekben. Amerikai testvéreink kezdeményezése ezen a téren nekünk is példa és buzdítás gyanánt szolgálhat. A társulat energikus elnöke. Samuel A. Eliot is úgy tekinti ezt a vállalkozást, mint egy igen nevezetes, messze kiható törekvést a társulat életében. Arra hivatkozik, hogy az unitáriusok a keresztény hit és gondolatvilág mezején eddig is úttörő munkát végeztek. Miért ne lennének hát úttörők ezen a téren is? Amikor arról van szó, hogy a vallásos nevelés módszeres kifejtését a modern gondolkozással, a tudományos felfogással, s böles jvzéreink nemes eszményével összhangba hozzák. Az egyházak is kezdik belátni, hogy mily nagy fontossága van az ő intézményeikre nézve is a helyes irányban vezetett vallásos nevelésnek. Munkálkodjunk tehát karöltve, hogy együttes törekvéseinkben „nyereségünk legyen a Krisztus”.

Christian Register -- 1914 március 5.

j. m.

Egy olasz püspök a reformációról. Mistrangelo florenci érsek bőjti pásztorlevelében kirohanást intéz a reformáció ellen. Római részről szokva lehetünk ugyan az ilyen támadásokhoz, de ez a pásztorlevél hangjáért különös figyelmet érdemel. „Luther fejébe vette, hogy az egyházat és a pápát eltörli a föld színéről. A szerencsétlen! Nagy korában és belső hivatás nélkül a haláltól és pokoltól való félelem pillanatában kolostorba ment. Elengedték neki a szabályszerű noviciátust, mert megvolt már az egyetemről a magister fokozata. 1511-ben Rómába ment. Nem vették észre s mivel meg volt győződve, hogy ő nagy ember, ez a mellőzés — amint vélte — büszkeségében halálosan megsértette. Az aggodalom, ami a kolostorba üzte, eltűnt. A csuha szoritáni kezdte. A kolostori élet kényelmetlen lett neki és az első bástya, ami csapásai alatt elesett, a nőtlenség volt. Azt állította, hogy az állandó szegénység és tisztaság fogadalmát letenni annyi, mint egész életére koplalásra itélni magát. Lehetetlen a természeti ösztönöket féken tartani, az egyház zsarnok, a pápa az antikrisztus. A csuhát sutba dobta, istenkáromló házasságot kötött s irtó háborút kezdett az egyház, a pápa, a püspökök és a papok ellen, egyenetlenséget és lázadást dobott a világba és mindenütt háborút, halált és romlást aratott.“ De honnan az ő nagy sikere? Legelőször is a pápára támadt, mint az igazság, jog és jó erkölcsök őrére. Ezzel azonnal nyert játéka volt mindazoknál, akik az igazságot, jogot és erkölcsöt nem szenvedhetik. Tiszta dolog: ha valaki az ellen támad, aki az emberi szenvedélyeket féken tartja, az rögtön kap egy csomó támogatót. Azután hirdette,

mint utódai ma is, mindazokat a régi eretnkségeket a szabad akarat, a bűnbánás, gyónás, isten parancsai, a bűn, a tisztító tűz, a bűnbocsátás, az egyház, pápa és konciliumok tekintélye ellen és saját evangéliuma volt, amely szerint a királyok, fejedelmek rabolhattak, öltek, asszonyokat vehettek, amennyit akartak. Ez tetszett is nekik s a tant mindjárt átültették az életbe. Tudatlan és erkölctelen szerzeteseket és papokat eltérített, mert ez a tan megengedte nekik a nőtlenség felrugását. Fülíg eladósodott urak követték, mert az egyházi és kolostori vagyont ajánlta fel nekik, mellyel adósságukat kifizethetik. A fejedelmeknek kedvére való volt, mert megengedte nekik, hogy a püspökségeket elnyomják s államaikat nagyobbítsák; ép így lezüllött szegény lovagoknak is, kik egyházi alapokkal rendezhették vagyoni viszonyaikat. Aztán a gondolat, a tudomány szabadságát prédikálta, a szabad szerelmet stb. El lehet képzelni, hogy tódult az ifjúság utána, akik benne látták az igazi reformátort, a világosság védőjét, az új kor képviselőjét, a jövő prófétáját. Az egyszerű és tudatlan nép előtt Luther megváltoztatta a beszédjét s úgy szólt, mint egy próféta. Mindig Jézus Krisztus és az evangélium volt a száján s ezek nevében menydörgött Róma és a pápa visszaélései ellen, mint amelyek minden bajnak okai. Ezeket kell megszeméltetni s akkor a proletároknak nem kell több adót, tizedet és kamatot fizetniök. Az ilyen varázsígék fanatikus tetszéssel találkoztak s annál inkább, mert elhitette, hogy minden búzaszázból két köthetnek, minden lehető és kigondolható gonosztságot elkövethetnek, ha hisznek Jézus Krisztusban, aki érdemei után mindenkiért helytáll. Ezért hirdette is, hogy a jó cselekedetek teljesen haszontalanok. Elvetendő a bűnök beismerése és meggyónása, mert elég a hit az isteni kegyelemre. S így történt, hogy fejedelmek, hercegek, urak, püspökök, papok és szerzetesek, tévedt és romlott nép gyarapították a fegyelmetlen és dölyfös hitchagyott sorait és a protestantizmus az egyház karjaiból egész nemzeteket szakított ki.

Luther és az egyházellenes mozgalom többi fejei az egyház szántóföldjéhez vezető utakat igen gyenge őrizet alatt találták. Így annál könnyebben vethették el a gyomot. Rossz katolikusok is hibásak abban, ami történt. A Luther tüze mint a száraz szalmában úgy harapózott el s pusztító tűzvésszé növekedett. De mint rendesen, úgy most is, az üldözök, az eretuekek, a rossz keresztények bűnhödtek és húzták a kurtát. A királyok maguknak ásták vermeiket. Az elszabadult vadállatok esztelen és vakmerő szelidítőkire rontottak. Az eretnkség, mint egy vulkán lávája, elperzselt minden igazi élet csírát ama szerencsétlen országokban. A gondolat is tett szabadsága fegyelmetlenségé és féktelenségé lett. A népek elveszítették hitüket és így évszázadokon át a legrettenetesebb itéletet szenvedték. Az egyház azonban, a római egyház fölemelkedett szebben, mint valaha, a viharból és hullámokból. "Lám, így látják római szemüvegen át a világ egyik legnagyobb eseményét, a hitújítást.

(Chronik der Christlichen Welt. 1914. 11. sz.)

Gyászhirek, Sepsikőröspataki Szinte Gábor áll. főgimn. tanár és egyház tanácsos március 24-én 59 éves korában hosszas szenvedés után Budapesten

elhunyt. Özvegye, két gyermeke, unokája és kiterjedt rokonsága gyászolja a fáradhatatlanul küzdő ember halálát, amely hosszú szenvedés után következett be. Munkás ember volt, aki szakmáját önállóan is művelte. Lelkes és öntudatos unitárius, aki a dévai vár pontos leírásával, a Dávid Ferenc sírjának fölkutatásával elismerésre méltó érdemeket szerzett nevének s mindnyájunk háláját érdemelte ki.

Ótordai Székely Miklós nyug. kir. táblai bíró a vaskorona rend lovagja, egyházköri felügyelő gondnok, városi képviselői tag március hó 18-án életének 75. évében Tordán rövid szenvedés után elhalt. Halálát leánya és rokonai siratják. A Torda-aranyosi egyházkörnek vezető férfia volt, aki bírói hivatása lelkiismeretes teljesítése mellett talált időt arra is, hogy egyházi téren hasznos és érdemes működést fejtessen ki.

Kis Sándor a kolozsvári kereskedelmi akadémiának pár év óta nyug. igazgatója, ápr. 5-én hosszas szenvedés után elhunyt. Városunk kulturális történetében jelentős hely illeti az elhunytat, aki lelkes munkásságával és fáradhatatlan buzgósággal teremtette meg a már akadémiává fejlesztett felső kereskedelmi iskolát.

De Gerando Antonina, a kolozsvári áll. felsőleányiskola nyug. igazgatója, hosszú szenvedés után elhunyt. Egész életét az emberiség önzetlen szolgálatában töltötte. Boldogságát abban találta, ha környezetében világosságot terjeszthetett s ezáltal az emberi nem haladását és művelődését mozdíthatta elő. Jelentékeny irodalmi működést fejtett ki s neve a magyar pedagógia történetében nyomokat hagy maga után. Nagy részvét mellett kísérték ki a kolozsvári köztemetőbe.